

ΕΙΣΗΓΗΣΙΣ

Μητροπολίτου Κηφισίας, Αμαρουσίου και Ωρωπού
κ. Κυρίλλου

Ενώπιον της Ιεράς Συνόδου
της Ιεραρχίας της Εκκλησίας της Ελλάδος
την 4ην Οκτωβρίου 2018 με θέμα:

«Μελετώμενες συνταγματικές αλλαγές
και οι θέσεις της Εκκλησίας μας».

Μακαριώτατε,
Σεβασμιώτατοι Σύεδροι,

Το ζήτημα των σχέσεων Κράτους και Εκκλησίας στην Ελλάδα ακολουθεί τα τελευταία χρόνια μία σταθερή ως προς τις διακυμάνσεις του διαδρομή. Υπάρχουν περίοδοι έντασης, κατά τις οποίες το ζήτημα αυτό κυριαρχεί πολιτικά και προκαλεί μείζονες κοινωνικές και ιδίως ιδεολογικές αντιθέσεις, και περίοδοι ύφεσης, κατά τις οποίες ο σχετικός προβληματισμός είναι υπόθεση μόνο των ειδικώς ασχολουμένων με το ως άνω ζήτημα, κυρίως νομικών, θεολόγων και ιστορικών. Όταν, λοιπόν, το ζήτημα των σχέσεων Κράτους και Εκκλησίας αποκτά πολιτικό και ειδησεογραφικό ενδιαφέρον, αυτό γίνεται σχεδόν πάντοτε με μεγάλη οξύτητα και οδηγεί σε προσεγγίσεις που συχνά δεν διακρίνονται για την ψυχραιμία τους.

Η κατάσταση αυτή είναι ίσως φυσική, καθώς στο ζήτημα των σχέσεων Κράτους και Εκκλησίας συμπυκνώνονται πολλά από τα θεμελιώδη προβλήματα αυτοπροσδιορισμού και αυτοσυνειδησίας της ελληνικής κοινωνίας: η σχέση της με τις μεγάλες φάσεις της ελληνικής ιστορικής διαδρομής, με την διαχρονία του ελληνικού πολιτισμού και ιδίως με τον αρχαίο ελληνικό πολιτισμό και το Βυζάντιο, η σχέση της με αυτό που ονομάζεται Δύση και δυτικό πολιτιστικό παράδειγμα αλλά και με την καθ' ημάς Ανατολή. Το κρισιμότερο, όμως, είναι ότι τα προβλήματα αυτά δεν τίθενται αυτοτελώς, αλλά σε σχέση με τον ευρωπαϊκό μέσο όρο: σε σχέση με το ευρωπαϊκό μοντέλο ανάπτυξης και με το ευρωπαϊκό και γενικότερα το δυτικό θεσμικό μοντέλο του συνταγματικού κράτους, του δημοκρατικού Κράτους Δικαίου, στο οποίο θα αναφερθώ παρακάτω.

1. Η ορθόδοξη εκκλησία ως «κοινωνία»

Οι σχέσεις Κράτους και Εκκλησίας ή μάλλον Κράτους και Θρησκείας ήταν, λοιπόν, πάντοτε μία ουσιαστική και βασική όψη των ευρύτερων σχέσεων κράτους και κοινωνίας των πολιτών. Αυτό ισχύει κατεξοχήν στην περίπτωση της Ορθόδοξης Εκκλησίας, που αντιλαμβάνεται εκκλησιολογικά τον εαυτό της ως «κοινωνία», δηλαδή ως σχέση προσώπων με την θεολογική έννοια του όρου, η οποία, όμως, επηρέασε εν πολλοίς και την νομική έννοια του προσώπου στο επίπεδο τόσο του δημοσίου, όσο και του ιδιωτικού δικαίου.

Αν, μάλιστα, αναζητήσουμε την αφετηρία των σχέσεων αυτών όχι θεωρητικά, αλλά ιστορικά, τότε αξίζει, θεωρούμε, να σημειώσουμε δύο στοιχεία: **πρώτον**, το γεγονός ότι η ελληνική επανάσταση της ανεξαρτησίας δεν προσέλαβε ποτέ αντικληρικαλικό ή αντεκκλησιαστικό χαρακτήρα, σε αντίθεση με τις ιστορικές διεργασίες που οδήγησαν στην συγκρότηση άλλων σύγχρονων ευρωπαϊκών κρατών (όπως π.χ. η Γαλλία). Και, **δεύτερον**, το γεγονός πως το ανεξάρτητο ελληνικό κράτος, υπό το καθεστώς μάλιστα της Αντιβασιλείας, δηλαδή ενός θεσμού δυτικού και κάθε άλλο παρά ορθόδοξων πεποιθήσεων, θεώρησε αναγκαίο συμπλήρωμα της ανεξαρτησίας του την αυτοκεφαλία της ορθόδοξης εκκλησίας του. Μπορεί η επιλογή αυτή, όπως οργανώθηκε από την Αντιβασιλεία, να ήταν επείσαστη και να είχε σαφέστατα προτεσταντικές καταβολές, έγινε, όμως, αποδεκτή σε μεγάλο βαθμό ως πράξη δηλωτική της ανεξαρτησίας και της κυριαρχίας του νεοπαγούς τότε ελληνικού κράτους. Από την άποψη αυτή επισημαίνουμε ως αναγκαίο τα πρωτόκολλα του Λονδίνου του 1830 και η ανακήρυξη της αυτοκεφαλίας να αντιμετωπίζονται, εξ αποτελέσματος, από μία κοινή οπτική γωνία.

2. Η Θρησκεία στην Ευρώπη σήμερα.

Το 2010 πραγματοποιήθηκε στην πόλη Birmingham της Αγγλίας, μία πανευρωπαϊκή συνάντηση Κοινωνιολόγων της θρησκείας με κεντρικό θέμα τις σχέσεις, οι οποίες διαμορφώνονται μεταξύ των Εκκλησιών και των θρησκευτικών κοινοτήτων με τα θεσμικά ευρωπαϊκά όργανα, κυρίως με το άρθρο 17 της Συνθήκης της Λισσαβόνας. Οι βασικές γραμμές της όλης θεματολογίας του πανευρωπαϊκού αυτού συνεδρίου επικεντρώθηκαν κυρίως σε δύο ουσιαστικά ερωτήματα: το **πρώτο** αφορά την εικόνα που έχουν οι διάφορες θρησκευτικές κοινότητες για την Ενωμένη Ευρώπη (ιστορική,

κοινωνιολογική, πολιτική κ.λπ.) και το **δεύτερο**, με ποιούς τρόπους οι θρησκευτικές κοινότητες παρουσιάζουν τις θέσεις τους ή επηρεάζουν τις πολιτικές στρατηγικές στην Ευρωπαϊκή Ένωση.

Είναι γεγονός ότι η Ευρωπαϊκή Ένωση για πολλά χρόνια απετέλεσε το επίκεντρο πολλαπλών οικονομικών και πολιτικών αλλαγών. Η επίδραση της θρησκείας τα πρώτα έτη της λειτουργίας της Ευρωπαϊκής Ένωσης στις αλλαγές αυτές θα μπορούσαμε να πούμε ότι διαδραμάτισε πολύ μικρό ρόλο. Εντούτοις, η πολιτική κινητοποίηση σχετικά με την σύνταξη ενός Ευρωπαϊκού Συντάγματος (Convention) και η αυξανόμενη παρουσία πολλών θρησκευτικών ομάδων στο κέντρο της Ευρωπαϊκής Ένωσης στις Βρυξέλλες, μετά το 1992, έχουν σίγουρα επιδράσει στην διαδικασία λήψης αποφάσεων. Για πρώτη φορά στην ιστορία της Ευρωπαϊκής Ένωσης, θεσμοθετείται επίσημα πλέον ο διάλογος μεταξύ της Ευρωπαϊκής Ένωσης και των θρησκευτικών πρωταγωνιστών στο σημαντικότερο επίσημο έγγραφο για το ευρωπαϊκό κερκτημένο, την Συνθήκη της Λισσαβόνας.

Τέλος, θα πρέπει να σημειωθεί εδώ ότι τα νέα αυτά δεδομένα ενισχύουν τις συνεργασίες τόσο μεταξύ των Κρατών-Μελών, όσο και μεταξύ των Εκκλησιών για το μέλλον της Ευρώπης. Η ποικιλία και το πλήθος των ερευνητικών ευρωπαϊκών προγραμμάτων, οι ειδικές μελέτες από πολλούς πανεπιστημιακούς για τις δράσεις των θρησκευτικών κοινοτήτων αλλά και η παρουσία των εκκλησιαστικών αντιπροσωπειών στις Βρυξέλλες αναδεικνύουν την σημασία του διαλόγου για την λήψη των ουσιαστικών αποφάσεων, αποφάσεις βιώσιμες και λειτουργικές για τα Κράτη - Μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Αυτό καθίσταται ακόμη πιο αναγκαίο, εάν λάβει κανείς υπόψιν του την επανεμφάνιση και την μελέτη της θρησκείας στην Ευρώπη μέσα από τα νέα δεδομένα, όπως: ο ρόλος των ιστορικών Εκκλησιών στην διαμόρφωση του Ευρωπαϊκού πολιτισμού, η εμφάνιση νέων πληθυσμών στην Ευρώπη από πολλές περιοχές του κόσμου, η επιστροφή πολλών νέων στις Εκκλησίες, ο διάλογος για τον ρόλο της θρησκείας στην δημόσια και την ιδιωτική σφαίρα, η συμβολή των Εκκλησιών και των εκκλησιαστικών οργανώσεων στην δημιουργία δημοκρατικών κοινωνιών στην Ευρώπη κ.ά. Παρακάτω σταχυολογούμε μερικά σημεία του παραπάνω προβληματισμού.

3. Σχέσεις Εκκλησίας Πολιτείας στην Ευρωπαϊκή Ένωση.

Το άρθρο 17 της Συνθήκης της Λισσαβόνας, σύμφωνα με πολλούς μελετητές, λειτουργεί σήμερα ως *deus ex machina*. Οι Κοινωνιολόγοι της θρησκείας και άλλων κοινωνικών επιστημών πιστεύουν ότι ο νεωτερισμός έχει δημιουργήσει σε πολλά Κράτη - Μέλη ένα ουδετερόθρησκο Κράτος. Οι επιρροές, όμως, που δέχεται το Κράτος από τις θρησκευτικές κοινότητες σε θέματα π.χ. οικονομικά, κοινωνικά κ.λπ. παραμένουν εξίσου σημαντικές. Παρά το ότι πολλοί πολιτικοί φιλόσοφοι συνεχίζουν να υπερασπίζονται την ιδέα ότι η θρησκεία πρέπει να βρίσκεται μόνο στην ιδιωτική σφαίρα, εντούτοις, παρατηρείται το αντίθετο.

Η Ευρώπη συνεχίζει να κινείται με την συνύπαρξη διαφορετικών ηθικών αντιλήψεων για το θέμα του γάμου ή άλλων βιοηθικών ζητημάτων. Οι πρόσφατες μεταρρυθμίσεις ως προς το οικογενειακό δίκαιο σε πολλές ευρωπαϊκές χώρες δείχνουν, επίσης, ότι οι ιστορικές Εκκλησίες έχουν σιγά-σιγά χάσει την ικανότητά τους να συμβάλλουν δημιουργικά στο δημόσιο διάλογο και να επηρεάζουν τις πολιτικές αποφάσεις. Έτσι, η παρουσία των Εκκλησιών στις Βρυξέλλες, με βάση το άρθρο 17, τους δίνει την δυνατότητα, και μάλιστα με τον πλέον επίσημο τρόπο, να έχουν έναν «ανοικτό, διαφανή και συνεχή διάλογο» τόσο σε εθνικό, όσο και σε ευρωπαϊκό επίπεδο και επιβεβαιώνει την «συμβολή» όλων των θρησκευτικών οργανώσεων ως προς το μέλλον της Ευρώπης.

Βέβαια, αυτό για να κατανοηθεί, θα πρέπει να γνωρίζουμε το είδος των σχέσεων Θρησκείας-Πολιτείας που επικρατεί στα Κράτη - Μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Στο σημείο αυτό πρέπει να υπογραμμισθεί ότι το μοναδικό Κράτος με επίσημο διαχωρισμό (**Separationist**) Κράτους- Εκκλησίας είναι η Γαλλία λόγω της συνταγματικής *laïcité*. Όλες οι άλλες περιπτώσεις ανήκουν στις κατηγορίες μιας συμβιβαστικής συνύπαρξης (**Accommodationist**), συνεργασίας με το Κράτος (**Cooperationist**), επικύρωσης της Θρησκείας (**Endorsed Religion**) ή της επίσημης Θρησκείας (**Official Religio**).

4. Είδος τῶν σχέσεων Ἐκκλησίας καί Κράτους στά Κράτη -Μέλη τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἐνωσης.

Κράτη - Μέλη	Βαθμός σχέσεων	Σχέσεις Κράτους -Εκκλησίας/Θρησκείας
Ολλανδία	1.25	Συμβιβαστική
Λουξεμβούργο	10.50	Συνεργασίας

Σουηδία	12.17	Συνεργασίας
Ιταλία	13.00	Συνεργασίας
Ιρλανδία	15.75	Επικύρωση Θρησκείας
Κύπρος	16.13	Συνεργασίας
Γερμανία	19.88	Συνεργασίας
Πορτογαλία	21.94	Επικύρωση Θρησκείας
Γαλλία	22.92	Χωρισμός
Αυστρία	24.25	Συνεργασίας
Βέλγιο	25.50	Συνεργασίας
Μάλτα	25.63	Επίσημη Θρησκεία
Δανία	26.04	Επίσημη Θρησκεία
Αγγλία	27.67	Επίσημες Θρησκείες
Ισπανία	28.46	Επίσημη Θρησκεία
Φιλανδία	32.88	Επίσημες Θρησκείες
Ελλάδα	33.31	Επίσημη Θρησκεία
Εσθονία	3.52	Συμβιβαστική
Σλοβενία	11.96	Συνεργασίας
Λετονία	17.56	Συνεργασίας
Λιθουανία	17.58	Συνεργασίας
Τσεχία	18.19	Συνεργασίας
Σλοβακία	19.88	Συνεργασίας
Πολωνία	22.21	Επικύρωση Θρησκείας
Ουγγαρία	22.79	Συνεργασίας
Ρουμανία	24.50	Επικύρωση Θρησκείας
Βουλγαρία	36.72	Επικύρωση της Θρησκείας

(στοιχεία έτους 2010)

5. Η θέση της Εκκλησίας της Ελλάδος στην διαμόρφωση του ευρωπαϊκού γίνεσθαι.

Με θετικό τρόπο χαρακτηρίστηκε η ενεργός συμμετοχή της Εκκλησίας σε ολόκληρη την διαδικασία των πρόσφατων ευρωπαϊκών μεταρρυθμίσεων και ειδικότερα ότι η Εκκλησία της Ελλάδος συμβάλλει ενεργά πρωτίστως στα ζητήματα της μετανάστευσης και του ασύλου μέσω του Κέντρου Συμπαραστάσεως Παλιννοστούντων και Μεταναστών – Οικουμενικό Πρόγραμμα Προσφύγων της Ιεράς Συνόδου. Η δραστηριότητά της αυτή είναι πάντοτε ορατή τόσο σε εθνικό, όσο και σε ευρωπαϊκό επίπεδο. Αυτή η δραστηριότητα χαιρετίστηκε και υποστηρίχθηκε από όλους σχεδόν τους εισηγητές. Συγχρόνως τονίστηκε ότι, εάν και πολλές φορές κατά το παρελθόν η Εκκλησία της Ελλάδος βρέθηκε στο περιθώριο από τις πολιτικές δυνάμεις, η ίδια κατόρθωσε να

καθιερωθεί στην συνείδηση των ευρωπαϊών πολιτικών και σήμερα να αποτελεί έναν από τους αξιόπιστους συνομιλητές στις διάφορες συζητήσεις και fora στις Βρυξέλλες.

Το παράδειγμα της Εκκλησίας της Ελλάδος απεικονίζει το γεγονός ότι οι Εκκλησίες μπορούν να συμμετέχουν στις συζητήσεις σχετικά με την διαμόρφωση της ίδιας της ευρωπαϊκής ταυτότητας. Αυτό είναι σημαντικό ως προς την δημιουργία θετικών αντιλήψεων για τον ρόλο των Εκκλησιών, οι οποίες μπορούν να συμβάλλουν στην αλλαγή την νοοτροπίας και την υγιή αντιμετώπιση των πολιτών με την παρουσία των Αντιπροσωπειών στις Βρυξέλλες και αποτελούν την χρυσή ευκαιρία για την Ευρωπαϊκή Ένωση προς μία ουσιαστική συνεργασία στο άμεσο μέλλον.

6. Η Θρησκεία στην Ευρώπη.

Οι παράγοντες που καθιστούν επίκαιρη την Θρησκεία στην Ευρώπη, είναι οι εξής:

Ο ρόλος των ιστορικών Εκκλησιών στην διαμόρφωση του Ευρωπαϊκού πολιτισμού. Αυτό γίνεται εύκολα κατανοητό, όταν δούμε ότι η χριστιανική παράδοση είχε μία αμετάκλητη επίδραση στον χρόνο (ημερολόγια, εκκλησιαστικά φεστιβάλ, διακοπές με βάση το εκκλησιαστικό ημερολόγιο, κ.ά.) και τον χώρο (οι ενοριακές κοινότητες, τα διάφορα χριστιανικά κτήρια κλπ.) σε όλη την Ευρώπη.

Η συνειδητοποίηση ότι οι ιστορικές Εκκλησίες έχουν ακόμα σημαντική θέση στις ιδιαίτερες στιγμές των σύγχρονων Ευρωπαίων (βαπτίσεις, γάμος, κηδείες κ.λπ.), ακόμα και εάν οι ίδιες δεν είναι ικανές να πειθαρχήσουν στις θρησκευτικές πεποιθήσεις και την συμπεριφορά της μεγάλης πλειοψηφίας του πληθυσμού. Παρά την σχετική εκκοσμίκευση πολλοί Ευρωπαίοι επιστρέφουν στις Εκκλησίες σε στιγμές χαράς ή θλίψης (είτε ιδιωτικά είτε συλλογικά). Ενώ όλο και περισσότεροι νέοι επιλέγουν μόνοι τους την «θρησκευτική ταυτότητα», παρά την κληρονομούν, εν τούτοις πολλοί είναι εκείνοι που δέχονται τους ηθικούς κανόνες της θρησκείας.

Η άφιξη στην Ευρώπη πολλών νέων ομάδων από πολλά διαφορετικά μέρη του κόσμου. Αυτό είναι πρώτιστα μία οικονομική μετακίνηση, αλλά οι επιπτώσεις στην θρησκευτική ζωή της γηραιάς ηπείρου είναι τεράστιες. Η αυξανόμενη παρουσία πολλών και ποικίλων θρησκευτικών κοινοτήτων έχουν αλλάξει το θρησκευτικό τοπίο της Ευρώπης. Εκτός από αυτό, μερικές από αυτές τις κοινότητες είναι – από την ίδια την φύση τους – προκλητικές ως προς την αντίληψη ότι η έννοια της θρησκείας είναι ιδιωτική υπόθεση. Ακριβώς αντίθετες είναι

αρκετές φωνές διαφόρων θρησκευτικών ομάδων, οι οποίες δέχονται την θρησκεία στην δημόσια σφαίρα.

Μία νέα αντίληψη στον χώρο της Κοινωνιολογίας των θρησκειών είναι ότι η θρησκευτική ζωή στη σύγχρονη Ευρώπη αποτελεί μία «εξαιρετική περίπτωση». Όλο και περισσότερο συνειδητοποιούμε ότι η Ευρώπη δεν είναι κοσμική (secular) επειδή είναι σύγχρονη, αλλά επειδή είναι ευρωπαϊκή (Grace Davie). Μερικοί Ευρωπαίοι χαιρετίζουν αυτήν την αντίληψη, άλλοι δεν την αποδέχονται.

Η Ευρώπη στο νέο παγκόσμιο οικονομικό περιβάλλον που διαμορφώνεται, οφείλει να συνεχίσει να είναι εκείνη που μπορεί και συνδυάζει την θρησκευτικότητα των πολιτών της. Η Ευρώπη σήμερα έχει να αντιμετωπίσει σοβαρές κοινωνικές αλλαγές, όπως η παγκοσμιοποίηση, το άνοιγμα των συνόρων και ο αθέμιτος ανταγωνισμός στην αγορά εργασίας, το δημογραφικό πρόβλημα και οι αλλαγές στο γηγενή πληθυσμό της.

Η υψηλή ανεργία, η οικονομική κρίση που οφείλεται στην αδυναμία της να προσαρμοστεί εγκαίρως στις νέες συνθήκες που δημιουργήσε η παγκοσμιοποίηση, μία συνεχής μείωση και γήρανση του πληθυσμού της με παράλληλη αύξηση του αριθμού των μεταναστών, η πλειονότητα των οποίων ούτε αφομοιώθηκε ούτε δείχνει δυνατότητες να ενταχθεί στο ευρωπαϊκό κοινωνικό σύστημα, χαρακτηρίζει σήμερα το ευρωπαϊκό γίγνεσθαι.

Σε όλα αυτά τα προβλήματα οι Εκκλησίες μπορούν να συμβάλλουν με ένα ανοικτό προβληματισμό για το μέλλον της Ευρώπης, που μπορεί να την μετασχηματίσει σε ένα μοντέλο συνύπαρξης και σεβασμού προς όλους τους πολίτες της.

7. Η υπ' αριθμόν 11 συνοδευτική δήλωση που προσαρτήθηκε στη συνθήκη του Άμστερνταμ

Νομίζω ότι το πιο ενδιαφέρον νομικό κείμενο που αποτυπώνει τον κοινό παρονομαστή του ευρωπαϊκού νομικού και θεσμικού πολιτισμού και υποδηλώνει την πολυτυπία του φαινομένου είναι η συνοδευτική δήλωση (υπ' αριθμ. 11) που υιοθετήθηκε από την Διακυβερνητική Διάσκεψη των Κρατών-Μελών της Ευρωπαϊκής Ένωσης και προσαρτήθηκε στην Συνθήκη του Άμστερνταμ «για το καθεστώς των εκκλησιών και των μη ομολογιακών ενώσεων».

Σύμφωνα με τη δήλωση αυτή: «Η Ευρωπαϊκή Ένωση σέβεται και δεν προδικάζει το σύμφωνα με το εθνικό δίκαιο καθεστώς των εκκλησιών και των θρησκευτικών ενώσεων ή κοινοτήτων στα Κράτη - Μέλη. Η Ευρωπαϊκή Ένωση σέβεται με

τον ίδιο τρόπο το καθεστώς των φιλοσοφικών και μη ομολογιακών ενώσεων». Ανεξάρτητα από τα ερμηνευτικά προβλήματα που μπορεί να προκαλέσει μία τόσο γενική διατύπωση, είναι προφανές ότι στο πλαίσιο της αρχής της επικουρικότητας που διαπερνά την Συνθήκη του Άμστερνταμ (όπως και του Μάαστριχτ) και διέπει τις σχέσεις Ένωσης και Κρατών - Μελών, το ζήτημα των σχέσεων κράτους και εκκλησιών και γενικότερα κράτους και θρησκείας τοποθετείται εκτός του πεδίου της κοινοτικής πολιτικής και δράσης.

Αυτό είναι προφανές ότι δεν αφορά την θρησκευτική ελευθερία και γενικότερα τον σεβασμό των θεμελιωδών δικαιωμάτων, που προστατεύονται και από την Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, καθώς και από το ίδιο το πρωτογενές δίκαιο της Ένωσης ευθέως, αλλά την πολυτυπία των σχέσεων μεταξύ των κρατών και εκκλησιών (και θρησκευτικών κοινοτήτων γενικότερα). Για το θέμα αυτό η αρμοδιότητα παραμένει φυσικά στο εθνικό κράτος, και γιατί εκεί ανήκει ιστορικά αλλά και γιατί είναι τόσο ποικίλες και διαφορετικές οι διαδρομές που ακολουθήθηκαν και οι θεσμικές επιλογές που έγιναν. Η Ευρωπαϊκή αυτή Συνθήκη δεν επιβάλλει συγκεκριμένο μοντέλο σχέσεων, αφήνει ελεύθερο το κάθε Κράτος - Μέλος να την καθορίζει, με βάση το εθνικό-εσωτερικό δίκαιο, ανάλογα με τις εθνικές και ιστορικές τους ιδιαιτερότητες.

Επίσης, συγχρόνως εγγυάται τον σεβασμό σε οποιοδήποτε μοντέλο διαμορφωθεί και θα είναι αποδεκτό από τους πολίτες του Κράτους - Μέλους. Καμμία, λοιπόν, απαίτηση δεν υφίσταται από την Ευρωπαϊκή Ένωση και το Συμβούλιο της Ευρώπης, ως επιχείρημα για τον τρόπο καθορισμού του πλαισίου των σχέσεων Εκκλησίας - Πολιτείας ενός Κράτους-Μέλους.

8. Οί σχέσεις Κράτους και Εκκλησίας ως σχέσεις συνταγματικά ρυθμισμένες.

Οι σχέσεις Κράτους και Ορθοδόξου Εκκλησίας, όπως και γενικότερα οι σχέσεις μεταξύ κράτους και θρησκευτικών συσσωματώσεων είναι στην ελληνική έννομη τάξη σχέσεις συνταγματικώς ρυθμισμένες. Βέβαια, το Σύνταγμα είναι η ύπατη πολιτειακή πράξη· με το Σύνταγμα εκδηλώνεται η κρατική εξουσία ως συντακτική εξουσία είτε πρωτογενής και απεριόριστη είτε δευτερογενής (αναθεωρητική) και ναι μεν ελεγχόμενη, αλλά έχοντας στην διάθεσή της ευρύτατη διακριτική ευχέρεια.

Υπό την έννοια αυτή μπορεί βεβαίως να ειπωθεί ότι η ίδια η βάση των σχέσεων αυτών είναι πολιτειοκρατική, καθώς η Εκκλησία «υπάγεται» στο Σύνταγμα. Το βασικό, όμως, γενετικό χαρακτηριστικό του Συντάγματος είναι ότι οριοθετεί και καθυποτάσσει την ίδια την κρατική εξουσία υπό όλες τις εκφάνσεις της, την νομοθετική, την εκτελεστική, την δικαστική. Η υπαγωγή, συνεπώς, στο Σύνταγμα σημαίνει υπαγωγή στην έννομη τάξη και άρα σε κρατικής προέλευσης κανόνες, αλλά και προστασία έναντι της κρατικής εξουσίας. Η ίδια η ατομική σφαίρα, όπως και η κοινωνική αυτονομία, στο μέτρο που κατοχυρώνεται, κατοχυρώνεται μέσα από το Σύνταγμα.

Οι λειτουργίες του Συντάγματος και ιδίως η οργανωτική και η εγγυητική του λειτουργία είναι αδιαίρετες. Το γεγονός άρα ότι οι σχέσεις Κράτους και Εκκλησίας είναι συνταγματικώς ρυθμισμένες, σημαίνει ότι είναι συνταγματικώς οργανωμένες αλλά και συνταγματικώς εγγυημένες. Αυτό περιορίζει την ευχέρεια του νόμου, την ευχέρεια της διοίκησης και την ευχέρεια του δικαστή.

Μπορεί το Σύνταγμα να είναι και αυτό «νόμος», αλλά είναι νόμος αυξημένης τυπικής ισχύος, και βασική κανονιστική αποστολή του είναι ακριβώς η οριοθέτηση – διαδικαστική και ουσιαστική – του νόμου και κάθε άλλης πολιτειακής πράξης. Το Σύνταγμα υπό την έννοια αυτή οριοθετεί την παρέμβαση της Πολιτείας και εγγυάται την αυτονομία της Εκκλησίας αλλά και την υπαγωγή της στο Σύνταγμα. Αυτό έχει ιδιαίτερη σημασία ως προς την ρύθμιση οριακών καταστάσεων. Τέτοια οριακή αλλά αρκετά συνηθισμένη πια κατάσταση είναι η αντίρρηση συνείδησης ως προς την στράτευση ή ο περιορισμός της γονικής μέριμνας, όταν η θρησκευτική συνείδηση του ασκούντος την γονική μέριμνα έχει επιπτώσεις στην υγεία του παιδιού (όταν π.χ. οι γονείς αρνούνται την μετάγγιση αίματος στο παιδί τους ή την χειρουργική επέμβαση που είναι αναγκαία, για να σωθεί η ζωή του). Στις περιπτώσεις αυτές το Σύνταγμα και ιδίως η συστηματική ερμηνεία των διατάξεών του δίνει απάντηση. Μάλιστα η απάντηση αυτή έχει προφανείς αξιακές αναγωγές που μπορεί να είναι ασυμβίβαστες με ορισμένα θρησκευτικά δόγματα (π.χ. των μαρτύρων του Ιεχωβά), καθώς η εθνική άμυνα (άρθρο 4 παρ. 1) ή το δικαίωμα στην υγεία και η προστασία της ζωής (άρθρο 5 παρ. 1 και 2) είναι συνταγματικά αξιακά προτάγματα που μπορεί να μην γίνονται δεκτά από όλες τις θρησκευτικές κοινότητες, αλλά κατισχύουν ως στοιχεία της δημόσιας, πια, τάξης.

9. Η αξιολογική λειτουργία του Συντάγματος – η κρατούσα συνταγματική ιδεολογία και ο χριστιανισμός.

Το Σύνταγμα, από την άποψη αυτή, λειτουργεί όχι μόνο κανονιστικά, αλλά και αξιολογικά, δηλαδή ιδεολογικά και ηθικά, καθώς εμπεριέχει μία σειρά από επιλογές που δεν είναι μόνον ή, μάλλον, ευθύς εξ αρχής νομικές και άρα ρυθμιστικές, αλλά είναι καταρχήν επιλογές αξιών. Το Σύνταγμα ναί μεν λειτουργεί ως κείμενο νομικό – γιατί διαφορετικά δεν θα μπορούσε να επιτελέσει με αποτελεσματικότητα και εγκυρότητα καμμία άλλη λειτουργία – είναι όμως και ένα κείμενο που συμπυκνώνει και κωδικοποιεί μία σειρά από πολιτικές, οικονομικές, ηθικές και πολιτιστικές επιλογές.

Οι επιλογές αυτές μπορεί να είναι όσο γίνεται ευρύτερης αποδοχής, μπορεί να έχουν πια αναχθεί στο χώρο του αυτονοήτου για την Δύση (με ό,τι αυτό σημαίνει θεσμικά και πολιτισμικά), μπορεί να είναι ευρύχωρες, φιλελεύθερες και ανεκτικές στις διατυπώσεις ή το περιεχόμενό τους, δεν παύουν, όμως, να είναι κάποιες επιλογές που αποκλείουν άλλες ιδεολογικές και πολιτισμικές επιλογές. Εν πολλοίς οι επιλογές αυτές έχουν διαμορφωθεί σταδιακά μέσα από μία αρκετά αργή στην εξέλιξή της και αντιφατική ως προς το περιεχόμενό της διαδικασία εισδοχής στο σώμα του Συντάγματος, που είναι διαφορετική από χώρα σε χώρα, αλλά εμφανίζει πλέον πολλά κοινά χαρακτηριστικά για όλες τις θεσμικά δυτικές ή δυτικότερες. Αυτό είναι εμφανές στην εξέλιξη από τα ατομικά δικαιώματα και τα δικαιώματα ομαδικής δράσης, στα κοινωνικά δικαιώματα και στην συνέχεια στα «οικολογικά» δικαιώματα. Άλλωστε, η ίδια η εξέλιξη του ευρωπαϊκού συνταγματικού κράτους από κράτος δικαίου σε κοινωνικό κράτος δικαίου βεβαιώνει του λόγου το αφαλές.

Όλη αυτή η εξέλιξη, ιδίως στον τομέα των συνταγματικών δικαιωμάτων συγκροτεί ένα συνταγματικό δόγμα και μία «συνταγματική ηθική» που δεν ταυτίζονται, βέβαια, με το χριστιανικό δόγμα και πολύ περισσότερο με την χριστιανική ηθική (ανεξάρτητα από τις επιμέρους δογματικές εκδοχές και αντιλήψεις).

Η συνταγματική αντίληψη για την ιδιωτική ζωή, τον γάμο, την οικογένεια, την άμβλωση δεν ταυτίζεται με την χριστιανική αντίληψη, τουλάχιστον όπως αυτή εκφράζεται από τα μεγάλα δόγματα. Από την άποψη, μάλιστα, αυτή το ελληνικό Σύνταγμα, που αναγνωρίζει ως επικρατούσα θρησκεία την θρησκεία της Ορθοδόξου Εκκλησίας, δεν διαφέρει από τα άλλα δυτικά ή δυτικότερα συντάγματα χωρών με κυρίαρχη

παράδοση είτε ρωμαιοκαθολική, είτε προτεσταντική, είτε μεικτή, είτε λαϊκή.

Όλος ο κορμός των αξιακών επιλογών του σύγχρονου συνταγματικού κράτους, όπως η προστασία του ανθρώπου, της προσωπικότητάς του, της ζωής του κ.λπ., εκπηγάει από μία σύνθετη μήτρα, στην οποία κατέχει την δική του βασική και διακεκριμένη θέση ο χριστιανισμός υπό όλες τις εκδοχές του ως συνιστώσα του δυτικού πολιτιστικού παραδείγματος. Άλλωστε, ολόκληρος ο λεγόμενος ντεϊσμός και βέβαια ο διαφωτισμός προσδιορίζεται εν πολλοίς σε σχέση με την χριστιανική αντίληψη ή μάλλον με μία εκδοχή της, έντονα ηθικολογική και λογοκρατούμενη.

Μπορεί στην Ελλάδα ορισμένοι να δίνουν ιδιαίτερη έμφαση στην διάταξη του άρθρου 3 περί «επικρατούσης θρησκείας» και στο κανονιστικό περιεχόμενο του άρθρου 16 παρ. 2, που αναγορεύει ως σκοπό του εκπαιδευτικού συστήματος και την ανάπτυξη της θρησκευτικής συνειδήσεως, υποτιμάται, όμως, το γεγονός πως συνολικά ως προς τον κατάλογο των συνταγματικών δικαιωμάτων (σε συνδυασμό τόσο με την Ευρωπαϊκή Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, όσο και με την Οικουμενική Διακήρυξη και τα διεθνή σύμφωνα προστασίας τόσο των ατομικών και πολιτικών, όσο και των κοινωνικών δικαιωμάτων) η ελληνική συνταγματική τάξη ήταν πάντοτε εναρμονισμένη με το δυτικό συνταγματικό πρότυπο.

Μάλιστα, στο κρίσιμο πεδίο της προσωπικής ασφάλειας η ελληνική συνταγματική τάξη είναι από τις πλέον προοδευτικές. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα της θανατικής ποινής, που στην Ελλάδα δεν εκτελείται προ πολλού, έχει ήδη καταργηθεί νομοθετικά, ενώ εξακολουθεί να εκτελείται σε μεγάλο αριθμό Πολιτειών στις Η.Π.Α., οι οποίες είναι το ιστορικά και θεσμικά καθαρότερο παράδειγμα θρησκευτικού αποχρωματισμού του κράτους. Το ίδιο συμβαίνει και με άλλες διατάξεις, όπως για παράδειγμα αυτή του άρθρου 6, που εγγυάται μέσω αυστηρών διαδικασιών και σύντομων αποκλειστικών προθεσμιών την προσωπική ασφάλεια σε περιπτώσεις σύλληψης, προφυλάκισης κ.λπ., ενώ τόσο αυστηρές ρυθμίσεις δεν υπάρχουν σε πολλές θεσμικά ανεπτυγμένες χώρες.

Άλλωστε, ιστορικά δεν πρέπει να υποτιμούμε το γεγονός πως η ίδια η ελληνική επανάσταση της Ανεξαρτησίας του 1821 είχε έκδηλες αναγωγές στην μήτρα του Ευρωπαϊκού Συνταγματισμού, αυτή δε καθ' εαυτή η επιλογή της κατάρτισης και ψήφισης των επαναστατικών συνταγμάτων (στα οποία εισάγεται η έννοια της επικρατούσης θρησκείας και τίθεται ως

κριτήριο για την ελληνική ιθαγένεια η χριστιανική πίστη γενικά) είναι μία πράξη δηλωτική – τουλάχιστον κατά την πρόθεση των συντακτών των σχετικών κειμένων – φιλελεύθερων και διαφωτιστικών απόψεων. Και αυτό παρά το γεγονός πως οι περισσότερες Μεγάλες Δυνάμεις της εποχής δεν είχαν κανένα λόγο να βλέπουν θετικά τις εξελίξεις από πλευράς συνταγματικής ιδεολογίας - ανεξάρτητα βέβαια από τις επιλογές τους στο πεδίο της εξωτερικής πολιτικής σε σχέση με το «ανατολικό ζήτημα» και την τύχη της οθωμανικής αυτοκρατορίας.

10. Η έννοια του όρου επικρατούσα Θρησκεία.

Η ανεξιθρησκεία και η ελευθερία της λατρείας ήταν από τις πρώτες αξίες που υπερασπίστηκαν τα νομοθετικά κείμενα και τα Συντάγματα του Αγώνα, σε εποχές, μάλιστα, που σε μεγάλα ευρωπαϊκά κράτη δεν είχαν βρει ακόμα την θέση τους στην δημόσια σφαίρα. Στην Νομική Διάταξη της Ανατολικής Χέρσου Ελλάδος αναφέρεται ότι: «Ο Έλλην δεν ενοχοποιείται διά τα θρησκευτικά και πολιτικά του φρονήματα» και, επίσης: «χρεωστεί να υποφέρει όλα τα θρησκευτικά και πολιτικά φρονήματα των ομοίων». Και στο πρώτο άρθρο του Συντάγματος της Τροιζήνας προβλέπεται ότι: «Καθείς εις την Ελλάδα επαγγέλλεται την θρησκείαν του ελευθέρως και διά την λατρείαν αυτής έχει ίσην υπεράσπισιν». Το πόσο προοδευτικές ήταν αυτές οι διατυπώσεις γίνεται κατανοητό, όταν αναλογισθούμε πως μόνο στην Γαλλία την εποχή εκείνη προβλεπόταν η ελευθερία της λατρείας και για πρώτη φορά το έτος 1831 το Βέλγιο την εισήγαγε νομοθετικά στο Σύνταγμά του.

Έτσι, οι ίδιες βάσεις του νεώτερου πολιτικού μας πολιτισμού εμπεριέχουν την θρησκευτική ισότητα και ελευθερία. Ταυτόχρονα, οι άνθρωποι που τις έθεσαν φρόντισαν να αναγνωρίσουν τον ειδικό ρόλο που διαδραμάτιζε στον κοινωνικό βίο η Ορθόδοξη Εκκλησία ως ένας από τους κύριους παράγοντες για την ανάκτηση της ελευθερίας.

Διατάξεις περί θρησκείας είχε περιλάβει στα δύο πρώτα του άρθρα, κατά το πρότυπο των επαναστατικών συνταγμάτων, και το Σύνταγμα του 1844, που είχε ψηφιστεί πριν από την έκδοση του Πατριαρχικού Τόμου. Στις διατάξεις αυτές, που απετέλεσαν τον αρχικό πυρήνα για την διατύπωση των αντίστοιχων διατάξεων όλων των κατοπινών ελληνικών συνταγμάτων μέχρι τις μέρες μας, καθιερωνόταν η θρησκεία της Ορθοδόξου Εκκλησίας ως η «επικρατούσα» στην Ελλάδα, με άμεση συνέπεια την απαγόρευση προσηλυτισμού και κάθε

άλλης επεμβάσεως σε βάρος της από τις άλλες γνωστές θρησκείες, που ωστόσο η τέλεση της λατρείας τους ήταν ανεκτή κάτω από την προστασία των νόμων. Για την Εκκλησία της επικρατούσης θρησκείας οριζόταν ότι ήταν αυτοκέφαλη, αλλά και δογματικά ενωμένη με όλες τις ομόδοξες Εκκλησίες, ότι έχει υποχρέωση τηρήσεως των ιερών κανόνων και ιερών παραδόσεων και ότι (αυτό)διοικείται από Σύνοδο Αρχιερέων.

Οι διατάξεις αυτές επαναλήφθηκαν και στα Συντάγματα του 1864 και του 1911 με ορισμένες προσθήκες για την εποπτεία των θρησκευτικών λειτουργιών και για την μεταγλώττιση του κειμένου της Αγίας Γραφής. Ουσιώδης καινοτομία στα επόμενα Συντάγματα, το βραχύβιο του 1925 και το του 1927, ήταν η ρητή κατοχύρωση της ελευθερίας της θρησκευτικής συνειδήσεως, οπότε η ανεξιθρησκεία που υπήρχε μέχρι τότε μεταβλήθηκε σε θρησκευτική ελευθερία. Την διάταξη αυτή περιέλαβε και το αναθεωρημένο Σύνταγμα του 1952, που βασικά επαναλαμβάνει στα άρθρα 1 και 2 τις διατάξεις για την θρησκεία με την διατύπωση του 1911.

Ο όρος «επικρατούσα θρησκεία», που τώρα περιλαμβάνεται στην παράγραφο 1 του άρθρου 3 του Συντάγματος 1975 με τις επιγενόμενες αναθεωρήσεις του (1986/2001/2008), προβληματίζει από τότε που πρωτοεμφανίστηκε σε ελληνικό συνταγματικό κείμενο. Υπάρχουν, όμως, στον προβληματισμό αυτό δύο σταθερά σημεία αναφοράς, που με ελάχιστες αποκλίσεις γίνονται δεκτά τόσο από την θεωρία, όσο και από την νομολογία. Το πρώτο σημείο είναι ότι «επικρατούσα θρησκεία» σημαίνει θρησκεία της συντριπτικής πλειονοψηφίας του ελληνικού λαού.

Την άποψη αυτή υποστηρίζουν οι καθηγητές κ. Αρ. Μάνεσης και Κ. Βαβούσκος σε κοινή γνωμοδότηση τους. Κατά συνέπεια, δεν έχει ο όρος «επικρατούσα θρησκεία» στο Σύνταγμα του 1975 το ίδιο περιεχόμενο, όπως στα μέχρι τότε, δεν σημαίνει δηλαδή πλέον την επίσημη θρησκεία που τυγχάνει ιδιαίτερης, προνομιακής μεταχειρίσεως, αλλά μόνο την αριθμητικώς επικρατούσα θρησκεία, την θρησκεία της συντριπτικής πλειονότητας του ελληνικού λαού.

Την αυτή άποψη υποστηρίζει και ο Καθηγητής Κωνσταντίνος Σταμάτης, ο οποίος αναφέρει ότι: «...η έννοια της «επικρατούσας θρησκείας» στο άρθρο 3 παρ. 1 του Συντάγματος είναι περιγραφική. Απλώς αποδίδει το εμπειρικό γεγονός, ότι στην Ελλάδα η μέγιστη μερίδα του πληθυσμού ακολουθεί συγκεκριμένο θρήσκευμα. Δεν πρόκειται καθόλου για θρήσκευμα που «επικρατεί» η υπερέχει έναντι των άλλων».

Ο Καθηγητής Συνταγματικού Δικαίου και πρώην Υπουργός, Ευάγγελος Βενιζέλος, δέχεται ότι η επίμαχη διάταξη

του άρθρου 3 παρ. 1 του Συντάγματος, ως κανονιστικά συμπληρωματική από το άρθρο 13 του Συντάγματος, περιβάλλει με μία θεσμική εγγύηση την Ορθόδοξη Εκκλησία με περιεχόμενο πραγματολογικό νομικά κρίσιμο, αφού περιγράφει αυτή ως το πολυπληθέστερο συλλογικό υποκείμενο ασκήσεως της θρησκευτικής ελευθερίας. Εν όψει του ότι οι θεσμικές εγγυήσεις αναφέρονται σε θεσμούς είτε του δημοσίου είτε του ιδιωτικού δικαίου, η άποψη του Ευάγγελου Βενιζέλου προδήλως εκλαμβάνει την Ορθόδοξη Εκκλησία ως θεσμό του δημοσίου δικαίου.

Αντίθετη ερμηνευτική άποψη για τον όρο «επικρατούσα θρησκεία» έχουν οι Καθηγητές Κ. Κυριαζόπουλος και Μ. Σταθόπουλος. Έχοντας ως γνώμονα ερμηνείας την αρχή της λαϊκής κυριαρχίας (άρθρο 1 παρ. 2 του Συντάγματος), «πως είναι δυνατόν, λοιπόν,», αναρωτιέται ο Μ. Σταθόπουλος, «με βάση την αρχή της λαϊκής κυριαρχίας, το Κράτος να μην εκπροσωπεί και εκείνους που είναι έξω από την επικρατούσα Εκκλησία; Είναι θέμα ισότητας σε τελευταία ανάλυση».

Ο δε Κ. Κυριαζόπουλος υποστηρίζει ότι το Σύνταγμα αναγνωρίζει τιμητικά την Ορθόδοξη Εκκλησία ως «πρώτη μεταξύ ίσων» με νομικές, όμως, συνέπειες στην σχέση της με το Κράτος. Εδώ έχω την γνώμη υπάρχει προφανής παρανόηση της απόψεως περί «συντριπτικής πλειοψηφίας του ελληνικού λαού», ακριβώς επειδή οι υποστηρικτές της ξεκινούν από την αρχή της λαϊκής κυριαρχίας, η οποία υπαγορεύει την ισότητα όλων των θρησκειών.

Το **δεύτερο** σημείο είναι ότι η αναγνώριση της θρησκείας της Ορθοδόξου Εκκλησίας ως επικρατούσης δεν συνιστά λόγο περιορισμού της θρησκευτικής ελευθερίας όσων δεν πιστεύουν στην θρησκεία αυτή και όσων δεν ανήκουν στην αντίστοιχη εκκλησία. Μέσα στο πλαίσιο που διαμορφώνεται κατά τον τρόπο αυτό υποστηρίζεται και η άποψη ότι «επικρατούσα θρησκεία» σημαίνει επίσημη θρησκεία του κράτους, όπως και η πιο προσεκτική άποψη ότι ο όρος αυτός αποδίδει απλώς την ιστορικά επιβεβλημένη τιμή στην θρησκεία της Ορθοδόξου Εκκλησίας, λόγω αφενός μεν των ιστορικών της δεσμών με την ελληνική πολιτεία, αφετέρου δε της συμβολής της στην διαμόρφωση του σύγχρονου ελληνικού πολιτισμού.

Ο όρος «επικρατούσα θρησκεία» έχει ένα περιεχόμενο αφενός μεν ιστορικό και πολιτισμικό, το οποίο, όμως, δεν είναι νομικά κρίσιμο, αφετέρου δε ένα περιεχόμενο πραγματολογικό, που είναι νομικά κρίσιμο, εφόσον περιγράφει την Ορθόδοξη Εκκλησία ως το πολυπληθέστερο συλλογικό υποκείμενο άσκησης της θρησκευτικής ελευθερίας υπό όλες τις

εκδοχές και σε σχέση πάντοτε με όλο τον άλλο κατάλογο των συνταγματικών δικαιωμάτων, που συνήθως συρρέουν με την άσκηση (ατομική ή ομαδική) του δικαιώματος στην προστασία της θρησκευτικής ελευθερίας (συνέρχεσθαι, συνεταιρίζεσθαι, ισότητα, ελευθερία του λόγου και του τύπου κ.ο.κ.). Το γεγονός αυτό εξηγεί και ιστορικά και πραγματολογικά αλλά και νομικά το ιδιαίτερο ενδιαφέρον του Συντάγματος για την Ορθόδοξη Εκκλησία. Η ύπαρξη ειδικής συνταγματικής διάταξης και ειδικού νομοθετικού πλαισίου ενδέχεται να οδηγεί σε προνομιακή μεταχείριση της Ορθόδοξου Εκκλησίας σε σχέση με άλλες Εκκλησίες η γενικότερα με άλλες θρησκευτικές συσσωματώσεις και να ωθεί άμεσα η έμμεσα σε περιορισμό της δικής τους θρησκευτικής ελευθερίας. Αν αυτό συμβαίνει, τότε είναι απαράδεκτο και ανεπίτρεπτο κατά το άρθρο 13 του Συντάγματος και αντιβαίνει στην συστηματική ερμηνεία και την πρακτική εναρμόνιση των άρθρων 3 και 13 του Συντάγματος.

Αντιθέτως, η ύπαρξη ειδικής συνταγματικής διάταξης και ειδικού νομοθετικού πλαισίου για την Ορθόδοξη Εκκλησία είναι συνταγματικά θεμιτή και ανταποκρίνεται στην συστηματική και εναρμονισμένη ερμηνεία των άρθρων 3 και 13 του Συντάγματος, όταν αφ' ενός μεν προστατεύει την Ορθόδοξη Εκκλησία ως το πολυπληθέστερο συλλογικό υποκείμενο της θρησκευτικής ελευθερίας στην άσκηση και απόλαυση της ελευθερίας αυτής, αφ' ετέρου δε, λόγω διαστάσεων που έχει κοινωνικά και πραγματολογικά το ζήτημα αυτό, στοχεύει στην οργάνωσή του, έτσι ώστε να διαμορφώνεται ο αναγκαίος χώρος ακώλυτης άσκησης της θρησκευτικής ελευθερίας των άλλων. Το τελευταίο αυτό σημείο έχει ιδιαίτερη σημασία και γίνεται αντιληπτό, όταν αναλογιστεί κάποιος τι μπορεί, όταν το συντριπτικά πολυπληθέστερο συλλογικό υποκείμενο άσκησης του δικαιώματος στην θρησκευτική ελευθερία και των άλλων συνταγματικών δικαιωμάτων που συρρέουν με αυτήν αποφασίσει να ασκήσει με εντατικό, επίμονο και «επιθετικό» τρόπο τα δικαιώματά του. Τότε χωρίς να υπάρχει το άρθρο 3 η χωρίς να γίνεται επίκλησή του, με μόνο την επίκληση της θρησκευτικής ελευθερίας και του άρθρου 13, θα μπορούσαν όλες οι λειτουργίες της κοινωνίας των πολιτών και άρα ο δημόσιος βίος στο σύνολό του, να αποκτήσουν έναν ασφυκτικό «θρησκευτικό» χαρακτήρα.

Αυτό άλλωστε συμβαίνει, λιγότερο ή περισσότερο, σε κράτη που ως τέτοια διαθέτουν τα συνταγματικά και λοιπά νομικά χαρακτηριστικά του θρησκευτικού αποχρωματισμού, του χωρισμού Κράτους και Εκκλησίας και του πλήρους

σεβασμού της θρησκευτικής ελευθερίας, οι αντίστοιχες, όμως, κοινωνίες ζουν και κινούνται κάτω από την έντονη και πρακτικά οργανωμένη επιβολή πολύ συγκεκριμένων θρησκευτικών αντιλήψεων ρωμαιοκαθολικών (όπως στην Ισπανία, την Πορτογαλία και την Ιταλία) ή προτεσταντικών (όπως στις ΗΠΑ) ή και των δύο (όπως στη Γερμανία, το Βέλγιο ή την Ελβετία).

Υπάρχουν, επίσης, ευρωπαϊκές χώρες, στις οποίες θεσπίζεται επίσημη η κρατική θρησκεία και στις οποίες ο αρχηγός του κράτους είναι και αρχηγός της κρατικής εκκλησίας (όπως στο Ηνωμένο Βασίλειο και την Νορβηγία).

Η «επικρατούσα» θρησκεία συνδέεται με τις ποικίλες, πολύπλοκες και αντιφατικές διεργασίες της δημιουργίας των ευρωπαϊκών εθνικών κρατών και εισάγεται στα ελληνικά επαναστατικά συνταγματικά κείμενα, αρχής γενομένης από την Νομική Διάταξη της Ανατολικής Χέρσου Ελλάδος, όπως προαναφέραμε.

Υπάρχουν, όμως, και δύο προφανείς σκοπιμότητες με τις οποίες συνδέεται ιστορικά η έννοια της «επικρατούσης» θρησκείας: Η εισαγωγή, **πρώτον**, ενός απλού και σαφούς κριτηρίου για την αυτόματη απονομή της ελληνικής ιθαγένειας και την συγκρότηση του λαού του υπό διαμόρφωση ανεξάρτητου ελληνικού κράτους. Και η δέσμευση, **δεύτερον**, του μελλοντικού αρχηγού του κράτους (που κατά πάσα πιθανότητα θα προερχόταν από τις ευρωπαϊκές αυλές της εποχής και άρα θα ήταν καθολικός ή – κατά σαφή προτίμηση – προτεστάντης το θρήσκευμα) ως προς το θρήσκευμα της συντριπτικής πλειονοψηφίας του ελληνικού λαού, το οποίο και έπρεπε να σεβαστεί. Άρα στην έννοια αυτή υπάρχει – για τα ελληνικά δεδομένα – ένα «αμυντικό» στοιχείο σε σχέση με τον μελλοντικό βασιλέα και όχι ένα ή μόνο ένα στοιχείο επιβολής σε σχέση με τους μη ορθοδόξους κατοίκους της επικράτειας του νέου κράτους.

11. Η Διαδικασία Αναθεώρησης του Συντάγματος.

Από τον Ιούλιο του 2016 συστήθηκε με απόφαση του Πρωθυπουργού, κ. Αλέξη Τσίπρα, η Επιτροπή Διαλόγου για την Συνταγματική Αναθεώρηση. Θα πρέπει εδώ να σημειώσουμε ότι το Σύνταγμα της Ελλάδος του 1975 έχει υποστεί μέχρι σήμερα δύο Αναθεωρήσεις των ετών 1986 και 2001 αντιστοίχως. Μεμονωμένα πρόσωπα και φορείς κατέθεσαν τις προτάσεις τους στους δύο κύκλους ηλεκτρονικής διαβούλευσης (με τους κωδικούς του TAXIS). Ένας από τους θεματικούς άξονες ήταν και η σχέση Κράτους - Εκκλησίας.

Πριν προχωρήσουμε στην ανάλυση των μελετωμένων αλλαγών που αφορούν στις σχέσεις Εκκλησίας – Πολιτείας, κατά την αναθεωρητική διαδικασία του ισχύοντος Συντάγματος 1975, προς ενημέρωσιν του Σεπτού Σώματος της Ιεραρχίας, θα πρέπει να προβούμε σε μία σύντομη αναφορά στο άρθρο 110 του Συντάγματος, το οποίο ορίζει την αναθεωρητέα διαδικασία και έχει ως εξής:

- «1. Οι διατάξεις του Συντάγματος υπόκεινται σε αναθεώρηση, εκτός από εκείνες που καθορίζουν τη βάση και τη μορφή του πολιτεύματος, ως Προεδρευόμενη Κοινοβουλευτική Δημοκρατία, καθώς και από τις διατάξεις των άρθρων: 2 παράγραφος 1, 4 παράγραφοι 1, 4 και 7, 5 παράγραφοι 1 και 3, 13 παράγραφος 1 και 26.
2. Η ανάγκη της αναθεώρησης του Συντάγματος διαπιστώνεται με απόφαση της Βουλής που λαμβάνεται, ύστερα από πρόταση πενήντα τουλάχιστον βουλευτών, με πλειοψηφία των τριών πέμπτων του όλου αριθμού των μελών της σε δύο ψηφοφορίες που απέχουν μεταξύ τους έναν τουλάχιστον μήνα. Με την απόφαση αυτή καθορίζονται ειδικά οι διατάξεις που πρέπει να αναθεωρηθούν.
3. Αφού η αναθεώρηση αποφασιστεί από τη Βουλή, η επόμενη Βουλή, κατά την πρώτη σύνοδό της, αποφασίζει με την απόλυτη πλειοψηφία του όλου αριθμού των μελών της σχετικά με τις αναθεωρητέες διατάξεις.
4. Αν η πρόταση για αναθεώρηση του Συντάγματος έλαβε την πλειοψηφία του όλου αριθμού των βουλευτών, όχι όμως και την πλειοψηφία των τριών πέμπτων, σύμφωνα με την παράγραφο 2, η επόμενη Βουλή κατά την πρώτη σύνοδό της μπορεί να αποφασίσει σχετικά με τις αναθεωρητέες διατάξεις με την πλειοψηφία των τριών πέμπτων του όλου αριθμού των μελών της.
5. Κάθε ψηφιζόμενη αναθεώρηση διατάξεων του Συντάγματος δημοσιεύεται στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως μέσα σε δέκα ημέρες αφότου επιψηφιστεί από τη Βουλή και τίθεται σε ισχύ με ειδικό ψήφισμά της.
6. Δεν επιτρέπεται αναθεώρηση του Συντάγματος πριν περάσει πενταετία από την περάτωση της προηγούμενης.»

Η αναθεωρητική διαδικασία του Συντάγματος, σύμφωνα με το προαναφερόμενο άρθρο εκκινεί με πρόταση τουλάχιστον 50 βουλευτών, προερχομένων και από την κοινοβουλευτική μειοψηφία. Η κυβέρνηση δεσμεύεται να προχωρήσει στην συγκρότηση Ειδικής Επιτροπής Αναθεώρησης. Τότε μόνο θα διαπιστωθεί αν μπορεί να υπάρξει ή όχι η απαιτούμενη σύγκλιση και διάλογος για τις αναθεωρητέες διατάξεις.

Άλλωστε, η προαναθεωρητική Βουλή διαπιστώνει την ανάγκη αναθεώρησης, οριοθετώντας όχι την ουσία, αλλά την έκταση του αναθεωρητικού διαβήματος. Το πρώτο θα το πράξει η δεύτερη Βουλή, η οποία θα προσδώσει περιεχόμενο στις αναθεωρητέες διατάξεις. Κατά την εκτίμηση πολιτικών αναλυτών και η σύνθεση της παρούσης Βουλής και η πιθανολόγηση της σύνθεσης της επομένης Βουλής, φαίνεται πως ευνοούν μία καταρχήν συμφωνία των πολιτικών δυνάμεων στην διαπιστούμενη ανάγκη αναθεώρησης ορισμένων διατάξεων του ισχύοντος Συντάγματος 1975, οι οποίες υπόκεινται σε αναθεώρηση κατά ρητή πρόβλεψη του Συντάγματος. Αυτό, άλλωστε, ενισχύεται, αν ληφθούν υπ' όψιν οι διαδικαστικές προϋποθέσεις του άρθρου 110 παρ. 2-6, που προβλέπουν την εναλλαγή των πλειοψηφιών. Και η ειδική αυξημένη των 3/5 αλλά και η απόλυτη των 150 βουλευτών φαντάζουν επιτεύξιμες με την ενεργοποίηση της διαδικασίας από την παρούσα Βουλή.

Σημαντικό κείμενο και χαρακτηριστικό, το οποίο εστάλη στην διαβούλευση, είναι το κείμενο του Σεβ. Μητροπολίτου Ναυπάκτου και Αγίου Βλασίου κ. Ιεροθέου με τίτλο: «Χωρισμός ή σχέσεις μεταξύ Εκκλησίας και Πολιτείας». Επίσης, τέτοια κείμενα και προτάσεις δημοσίευσαν και οι Σεβ. Μητροπολίτες: Πειραιώς κ. Σεραφείμ, Σύρου κ. Δωρόθεος, Μεσσηνίας κ. Χρυσόστομος, καθώς και Καθηγητές Πανεπιστημίου, πολιτικοί κ.λπ.

Επίσης, παραδόθηκαν στην δημοσιότητα και δύο κείμενα Επιτροπών:

α) Η «Πρόταση για μια προοδευτική αναθεώρηση του Συντάγματος» (27.3.2017), έργο μιας ομάδας εργασίας νομικών και πολιτικών επιστημόνων που συγκροτήθηκε μετά από πρόσκληση και με τον συντονισμό του Καθηγητού κ. Γεωργίου Κατρούγκαλου και σημερινού Αναπληρωτή Υπουργού Ευρωπαϊκών Υποθέσεων, στην οποία συμμετείχαν οι Καθηγητές Χριστόφορος Βερναρδάκος, Ανδρέας Δημητρόπουλος, Κώστας Ζώρας, Ηλίας Νικολόπουλος, Κώστας Χρυσόγονος. Κατά την διάρκεια των εργασιών της συνεισέφεραν προτάσεις και άλλοι Συνταγματολόγοι.

Το σχέδιο περιλαμβάνει πέντε άξονες, με σκοπό την πλήρη επαναθεμελίωση του πολιτεύματος σε δημοκρατικότερη βάση:

1ος άξονας: *Μία νέα αρχιτεκτονική του πολιτεύματος*

2ος άξονας: *Διακριτότητα Κράτους - Εκκλησίας*

3ος άξονας: *Καθιέρωση θεσμών άμεσης δημοκρατίας*

4ος άξονας: *Ίσχυροποίηση του κράτους δικαίου*

5ος άξονας: *Θωράκιση των κοινωνικών δικαιωμάτων και των ατομικών ελευθεριών*

! Στον 2ο άξονα: Διακριτότητα Κράτους - Εκκλησίας περιλαμβάνονται τα εξής:

! «Ρητή κατοχύρωση της θρησκευτικής ουδετερότητας του Κράτους με αναγνώριση της Ορθοδοξίας ως ιστορικά επικρατούσης θρησκείας (άρθρο 3).

Κατοχύρωση της υποχρεωτικότητας του πολιτικού μόνον όρκου στις ορκομωσίες των αιρετών του πολιτεύματος, των δικαστών και των λοιπών δημοσίων λειτουργών (άρθρο 13).

β) Το «Καινοτόμο Σύνταγμα» (5.6.2016), πρόταση των καθηγητών Ν. Αλιβιζάτου, Γ. Γεραπετρίτη, Γ. Κτιστάκι, Στ. Μάνου, Φ. Σπυροπούλου, με αντίστοιχες θέσεις.

Αν και η συνταγματική αναθεώρηση για το επίμαχο θέμα είχε θεωρηθεί «χρυσή ευκαιρία» από αρκετούς, εν τούτοις, όπως διαφαίνεται, από τον δημόσιο διάλογο που διεξάγεται για την αναθεώρηση συνταγματικών διατάξεων που αφορούν τις σχέσεις Εκκλησίας και Πολιτείας δεν γίνεται αναφορά στον διαχωρισμό Κράτους - Εκκλησίας, αλλά στον επαναπροσδιορισμό ή εξορθολογισμό των σχέσεών τους.

Ο ομότιμος καθηγητής της Νομικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών και Ακαδημαϊκός κ. Μιχάλης Σταθόπουλος, σε συνέντευξη που παραχώρησε σχετικά με το θέμα αυτό δηλώνει χαρακτηριστικά: «κακώς γίνεται λόγος για χωρισμό. Δεν πρόκειται περί χωρισμού ούτε είναι σωστό να χρησιμοποιείται ο όρος χωρισμός Εκκλησίας - Κράτους, γιατί πολλοί το παρεξηγούν, σαν να επρόκειτο για πλήρη και μη φιλική διακοπή των σχέσεων των δύο μερών. Καλύτερος χαρακτηρισμός είναι: σύστημα διάκρισης αρμοδιοτήτων, που δεν είναι παρεξηγήσιμος».

Το ζήτημα, λοιπόν, της αναθεωρήσεως του υφισταμένου συνταγματικού πλαισίου των σχέσεων Εκκλησίας - Πολιτείας είναι δύσκολο. Απαιτεί σοβαρό και νηφάλιο προβληματισμό, απαιτεί ύπαρξη εμπιστοσύνης μεταξύ των διαλεγόμενων θεσμών Εκκλησίας και Πολιτείας (Κράτους) και ειλικρίνεια των προθέσεων.

Για τους λόγους αυτούς δεν πρέπει να τίθεται τόσο επιπόλαια για επικοινωνιακούς και μόνο λόγους ή για ιδιοτέλειες και να προβάλλεται από τα μέσα ενημέρωσης και δικτύωσης με έντονο τρόπο, ούτως ώστε να δυσχεραίνει την όλη προσέγγιση αντί να διευκολύνει την προσπάθεια έναρξης μιας εποικοδομητικής διαδικασίας και το ουσιαστικότερο να διχάζει την ελληνική κοινωνία. Η δυσχέρεια αυτή μάλιστα γίνεται οξύτερη, όταν κάποιοι κύκλοι προσπαθούν εκ των προτέρων να προκαλέσουν ένταση ή και πόλωση μεταξύ των

δύο θεσμών. Ολόκληρη η διαδικασία προς μία τέτοια αναθεώρηση, η οποία, όπως προκύπτει από την ανάγνωση και μόνο του άρθρου 110 του Συντάγματος, είναι πολύπλοκη και επίπονη, απαιτεί ωριμότητα θέσεων και προτάσεων.

Τίθενται, λοιπόν, βασικά ερωτήματα προς απάντηση. Τι είναι αυτή η αναθεώρηση; Τι εκφράζει; Ποιά μορφή σχέσεων Εκκλησίας – Πολιτείας επιθυμεί να οριοθετήσει; Ποιό είναι το περιεχόμενο των λεγομένων «διακριτών ρόλων η του θρησκευτικά ουδέτερου Κράτους» ή πως ορίζεται το «σύστημα διάκρισης αρμοδιοτήτων», όπως υποστηρίζει η άλλη πλευρά, «και τι θα αφορούν τα παραπάνω;», αναρωτιέται σε πρόσφατο δημοσίευσμά του ο Σεβ. Μητροπολίτης Μεσσηνίας κ. Χρυστόστομος (περιοδικό HOT DOC, 15-72018).

12. Το άρθρο 3 του Συντάγματος και η θρησκευτική ουδετερότητα

Το ισχύον Σύνταγμα του 1975 ρυθμίζει τις σχέσεις Εκκλησίας και Κράτους κατά τρόπο σημαντικά διαφορετικό από αυτόν των προγενεστέρων ελληνικών συνταγμάτων. Τέμνει δε το ζήτημα περί των σχέσεων και ιστορικά – γιατί σηματοδοτεί μία άλλη περίοδο στις σχέσεις αυτές – και νομικά. Ο Πρόεδρος της Ελληνικής Δημοκρατίας στο βιβλίο του «Η αναθεώρηση του Συντάγματος υπό το πρίσμα της κοινοβουλευτικής εμπειρίας» (εκδ. Α.Α. Λιβάνη, Αθήνα 2010, σελ. 65 επ.) αναφέρει: «οι διακριτοί ρόλοι προκύπτουν από την συγκρότηση του περιγράμματος του κράτους δικαίου, δηλαδή από την συνταγματική και έννομη τάξη και ευρίσκονται στα όρια της εκκοσμικεύσεως των σχέσεων Κράτους και Εκκλησίας, υφισταμένου του πολυθρύλητου διαχωρισμού». Την αυτή άποψη υποστηρίζει και ο Σεβ. Μητροπολίτης Πειραιώς κ. Σεραφείμ σε πρόσφατο κείμενό του (πόσο σοβαρές είναι οι σκέψεις Ανεθεώρησης του Συντάγματος στη σχέση Εκκλησίας – Πολιτείας; 2-7-2018).

Η συνταγματική ρύθμιση των σχέσεων Κράτους και Ορθοδόξου Εκκλησίας είναι εντεταγμένη στο ευρύτερο συνταγματικό πλαίσιο, με το οποίο ρυθμίζονται οι σχέσεις Κράτους και θρησκευτικού φαινομένου, δηλαδή οι σχέσεις του Κράτους με όλες αδιακρίτως τις θρησκείες ή τα δόγματα και με όλες τις εκκλησίες, καθώς και με την κάθε θρησκευτική συσσωμάτωση η με κάθε άτομο που θεωρεί τον εαυτό του άθεο, άθρησκο η αγνωστικιστή ή με κάθε ένωση προσώπων (με ή και χωρίς νομική προσωπικότητα) που διέπονται από ανάλογες ή άλλες ή όποιεσδήποτε αντιλήψεις ως προς το θείο.

Το συνταγματικό αυτό πλαίσιο συγκροτείται από τα άρθρα: 3, 13 περί θρησκευτικής ελευθερίας (η παράγραφος 1 του οποίου ανήκει μάλιστα στον σκληρό πυρήνα των μη υποκειμένων σε αναθεώρηση διατάξεων), αλλά και από το άρθρο 4 παρ. 6 (για την υποχρέωση κάθε Έλληνα που μπορεί να φέρει όπλα να συντελεί στην άμυνα της πατρίδας, σε συνδυασμό με την παράγραφο 4 του άρθρου 13, που ορίζει ότι κανένας δεν μπορεί να απαλλαγεί, εξ αιτίας θρησκευτικών πεποιθήσεων, από την εκπλήρωση των υποχρεώσεων του προς το κράτος ή να αρνηθεί να συμμορφωθεί προς τους νόμους), το άρθρο 16 παρ. 2, που αναγορεύει σε σκοπό της παιδείας και την ανάπτυξη της θρησκευτικής συνειδήσεως, αλλά και από όλες τις διατάξεις περί συνταγματικών δικαιωμάτων (άρθρα 4-25), η άσκηση των οποίων μπορεί να γίνεται και για θρησκευτικούς λόγους, είτε ατομικά είτε ομαδικά.

Τα άρθρα αυτά ερμηνεύονται πλέον σε συνάρτηση με δύο άλλα νομικά κείμενα υπερνομοθετικής ισχύος, επειδή η χώρα μας είναι μέλος της Ευρωπαϊκής Ένωσης με ευρωπαϊκό προσανατολισμό:

α) Την Συνθήκη του Άμστερνταμ, που προαναφέραμε, όπου δηλώνεται ότι οι σχέσεις Κρατών - Μελών με τις διάφορες εκκλησίες και θρησκευτικές συσσωματώσεις, ρυθμίζονται από το εθνικό δίκαιο κάθε Κράτους - Μέλους.

β) Τα άρθρα 9 και 11 της Ευρωπαϊκής Σύμβασης Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΣΔΑ), το 1ο Πρόσθετο Πρωτόκολλο Ε.Σ.Δ.Α. άρθρο 2 και το Σύμφωνο Ατομικών και Πολιτικών Δικαιωμάτων (άρθρο 2, 18, 20 παρ. 2, 26, 27), τα οποία κατοχυρώνουν την θρησκευτική ελευθερία και την θρησκευτική αυτονομία των θρησκευτικών κοινοτήτων και συσσωματώσεων, ως συλλογικό δικαίωμα, έναντι των Κρατών-Μελών της Συμβάσεως.

1. Άρθρο 3: (Σχέσεις Εκκλησίας και Πολιτείας)

2. *Επικρατούσα θρησκεία στην Ελλάδα είναι η θρησκεία της Ανατολικής Ορθόδοξης Εκκλησίας του Χριστού. Η Ορθόδοξη Εκκλησία της Ελλάδας, που γνωρίζει κεφαλή της τον Κύριο ημών Ιησού Χριστό, υπάρχει αναπόσπαστα ενωμένη δογματικά με τη Μεγάλη Εκκλησία της Κωνσταντινούπολης και με κάθε άλλη ομόδοξη Εκκλησία του Χριστού τηρεί απαρασάλευτα, όπως εκείνες, τους ιερούς αποστολικούς και συνοδικούς κανόνες και τις ιερές παραδόσεις. Είναι αυτοκέφαλη, διοικείται από την Ιερά Σύνοδο των εν ενεργεία Αρχιερέων και από τη Διαρκή Ιερά Σύνοδο που προέρχεται από αυτή και συγκροτείται όπως*

ορίζει ο Καταστατικός Χάρτης της Εκκλησίας, με τήρηση των διατάξεων του Πατριαρχικού Τόμου της κθ (29) Ιουνίου 1850 και της Συνοδικής Πράξης της 4ης Σεπτεμβρίου 1928.

Το εκκλησιαστικό καθεστώς που υπάρχει σε ορισμένες περιοχές του Κράτους δεν αντίκειται στις διατάξεις της προηγούμενης παραγράφου.

3. Το κείμενο της Αγίας Γραφής τηρείται αναλλοίωτο. Η επίσημη μετάφρασή του σε άλλο γλωσσικό τύπο απαγορεύεται χωρίς την έγκριση της Αυτοκέφαλης Εκκλησίας της Ελλάδας και της Μεγάλης του Χριστού Εκκλησίας στην Κωνσταντινούπολη.

Το άρθρο 3 του Συντάγματος του 1975, έγινε δεκτό ως καινοτόμο σε αρκετά σημεία, σε σχέση με τα προγενέστερα Ελληνικά Συντάγματα. Θεωρήθηκε, όπως προκύπτει από την ιστορική ερμηνεία της διάταξης και τις προπαρασκευαστικές εργασίες του Συντάγματος του 1975, λιγότερο ριζοσπαστικό από τον (πλήρη) χωρισμό Κράτους και Εκκλησίας, αλλά πάντως ως ένα ισχυρό βήμα προς την κατεύθυνση της χαλάρωσης των σχέσεων.

Πιο συγκεκριμένα, θεωρήθηκε από την Εκκλησία ως φραγμός στις πολιτειοκρατικές επεμβάσεις στο εσωτερικό της και ιδίως στον τρόπο διοίκησης και κυρίως στον τρόπο συγκρότησης της Ιεράς Συνόδου (τόσο της Ιεραρχίας, όσο και της Διαρκούς), μετά την νωπή τότε εμπειρία της δικτατορίας και των αριστίνδην συνόδων που αυτή συγκρότησε με «συντακτικές πράξεις». Θεωρήθηκε, όμως, επίσης ως σημαντικό βήμα προς την εναρμόνιση του άρθρου 3 με το ευρύτερο πλαίσιο της συνταγματικής προστασίας της θρησκευτικής ελευθερίας κατά το άρθρο 13. Είναι, μάλιστα, ευρύτατα αποδεκτή η θέση πως το άρθρο 3 δεν μπορεί σε καμμία περίπτωση να ερμηνευθεί ότι εισάγει περιορισμό της θρησκευτικής ελευθερίας των μη ορθοδόξων.

Άλλωστε, είναι ευρύς ο κατάλογος των διαφορών που χωρίζουν το Σύνταγμα του 1975 από τα προγενέστερα ελληνικά συντάγματα ως προς μία σειρά θεμάτων που αφορούν όμως την θρησκευτική ελευθερία. Πράγματι, η μεγάλη μεταβολή που επιφέρει το Σύνταγμα του 1975 σε σχέση με τα προγενέστερα συντάγματα είναι ο διαχωρισμός του χαρακτηρισμού της θρησκείας της Ορθοδόξου Εκκλησίας ως «επικρατούσης» και άρα του πεδίου εφαρμογής του άρθρου 3, από το πεδίο προστασίας της θρησκευτικής ελευθερίας: η διάταξη του άρθρου 3 δεν λειτουργεί και δεν μπορεί να λειτουργήσει ως κάμψη της θρησκευτικής ελευθερίας. Περιβάλλει με μία θεσμική εγγύηση την Ορθόδοξη Εκκλησία

ως υποκείμενο και φορέα της θρησκευτικής ελευθερίας, αλλά δεν εισάγει ούτε ευθέως ούτε εκ του πλαγίου περιορισμούς στην θρησκευτική ελευθερία οποιουδήποτε άλλου.

Το άρθρο 3 του Συντάγματος διασφαλίζει και εγγυάται το υφιστάμενο καθεστώς:

α) των σχέσεων της Ελληνικής Πολιτείας προς την Εκκλησία της Ελλάδος και προς το Οικουμενικό Πατριαρχείο, αλλά και της Εκκλησίας της Ελλάδος προς το Οικουμενικό Πατριαρχείο (άρθρο. 3, 18 παρ. 8, 105).

β) την διοικητική αυτοτέλεια και το Αυτοκέφαλο της Εκκλησίας της Ελλάδος (άρθρο. 3 παρ. 1 εδάφ. γ) οριοθετεί την παρέμβαση της Ελληνικής Πολιτείας και εγγυάται την αυτονομία και το αυτοδιοίκητό της και την υπαγωγή της στο Σύνταγμα, όπως και κάθε άλλης άγνωστης θρησκείας η Κοινότητας.

γ) τον σεβασμό και την απαρασάλευτη τήρηση των ιερών αποστολικών και συνοδικών κανόνων και των ιερών παραδόσεων (άρθρο. 3 παρ. 1 εδ. β) συμπεριλαμβανομένου και του αναλλοιώτου του κειμένου της Αγίας Γραφής (άρθρο. 3 παρ. 3).

Για το λόγο αυτό πρέπει να κατανοηθεί από την Πολιτεία ότι η συνταγματική αναφορά του Πατριαρχικού Τόμου της κθ (29ης) Ιουνίου 1850 και της Συνοδικής Πράξεως της δ (4ης) Σεπτεμβρίου 1928 καθώς και του Καταστατικού Χάρτου της Εκκλησίας της Ελλάδος, υποχρεώνει τον συνταγματικό νομοθέτη να παρέχει πλήρη προστασία στις αναφερόμενες τριμερείς σχέσεις των θεσμών.

Η εγγύηση και η προστασία της αυτονομίας και του αυτοδιοικήτου της Εκκλησίας της Ελλάδος, ως προς την οριοθέτηση της παρεμβάσεως της Πολιτείας, πρέπει να λειτουργήσει εντός των άρθρων 72 παρ. 1 και 43 παρ. 2 του Συντάγματος, με τα οποία απαιτείται, αφ' ενός με το άρθρο 72 παρ. 1 η ψήφιση από την Ολομέλεια της Βουλής του Καταστατικού Χάρτου της Εκκλησίας της Ελλάδος, που είναι νόμος του Κράτους, με τον οποίο ρυθμίζονται τα θέματα που αναφέρονται στο άρθρο 3, αφ' ετέρου δε με το άρθρο 43 προβλέπεται ειδικότερα η παροχή νομοθετικών εξουσιοδοτήσεων προς τα όργανα της Εκκλησίας της Ελλάδος, διά την έκδοση Κανονιστικών πράξεων διοίκησης, προς ρύθμιση εσωτερικών ζητημάτων. Με αυτό τον τρόπο διασφαλίζονται σαφέστατα τόσο ο διοικητικός διαχωρισμός αλλά και οι διακριτοί ρόλοι των σχέσεων Εκκλησίας-Κράτους.

Στο σημείο αυτό θα ήθελα να επισημάνω τα εξής: από την επιτροπή «Πρόταση για μία προοδευτική αναθεώρηση του Συντάγματος» (27.3.2017) όσο και στο «Καινοτόμο Σύνταγμα» (5.6.2016), γίνεται πρόταση για την εισαγωγή ρήτρας στο άρθρο

3 περί ουδετερόθησκου Κράτους, με την αιτιολογία ότι «η Ελλάδα δεν είναι θρησκευτικά ουδέτερο Κράτος και πρέπει να εισαχθεί σχετική ρήτρα στο Σύνταγμα». Η πρόταση αυτή γεννά πολλά ερωτήματα.

Πρώτον, γιατί η ρήτρα περί θρησκευτικά ουδέτερου Κράτους εισάγεται στο άρθρο 3 του Συντάγματος, που αφορά και ρυθμίζει ειδικά τις σχέσεις της Ελληνικής Πολιτείας με την Ορθόδοξη Εκκλησία της Ελλάδος, και καθίσταται με αυτόν τον τρόπο το άρθρο 3 αναθεωρητέο, και όχι στο άρθρο 13 που ρυθμίζει θέματα θρησκευτικής ελευθερίας και αφορά όλα τα θρησκευόμενα. Η θρησκευτική ουδετερότητα αποτελεί συνταγματική αρχή που δεν εστιάζεται αποκλειστικά στην σχέση του Κράτους με ορισμένη μόνο θρησκευτική κοινότητα, και εδώ συγκεκριμένα την πλειοψηφούσα Εκκλησία της χώρας.

Δεύτερον, εάν η αιτιολογία είναι ότι το νομικό δεδομένο είναι λόγω της Ευρωπαϊκής Σύμβασης Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΣΔΑ), όπου όλα τα Κράτη που έχουν υπογράψει και κυρώσει την Ε.Σ.Δ.Α. υποχρεούνται να τηρούν την «αρχή της θρησκευτικής ουδετερότητας» όπως την εννοεί η Ε.Σ.Δ.Α., η απάντηση είναι ότι στην Ελληνική έννομη συνταγματική τάξη υφίσταται στο σύστημά της ήδη η «αρχή της θρησκευτικής ουδετερότητας» ως ισχύουσα νομική υποχρέωση του Κράτους, εκτός των υπαρκτών δεσμεύσεων των άρθρων 4 και 13 του Συντάγματος, να σέβεται την θρησκευτική ελευθερία όλων των ατόμων και θρησκευτικών κοινοτήτων.

Στο Σύνταγμα υπάρχουν ήδη τρεις ισχυρές ρήτρες υπέρ του χαρακτήρα του Ελληνικού Κράτους ως «κοσμικού». Είναι το άρθρο 1 παρ. 2-3, όπου κατοχυρώνεται η αρχή της λαϊκής κυριαρχίας, το άρθρο 87 παρ. 2, όπου αναφέρεται η υπαγωγή της δικαστικής λειτουργίας στο Σύνταγμα και τους νόμους, και το άρθρο 13 παρ. 4, το οποίο αναφέρει ότι «κανένας δεν μπορεί, εξαιτίας των θρησκευτικών του πεποιθήσεων, να απαλλαγεί από την εκπλήρωση των υποχρεώσεων προς το Κράτος ή να αρνηθεί να συμμορφωθεί προς τους νόμους.»

Στην παράγραφο αυτή βλέπουμε ότι θεμελιώνεται η αρχή της «νόμου κρατούσης Πολιτείας», όπως περιορίζεται από την θρησκευτική ουδετερότητα. Στην διάταξη αυτή, η οποία είναι καίρια για τον χαρακτήρα του κράτους, γιατί δεν επιτρέπει την άρνηση εκτέλεσης νομοθετημένων υποχρεώσεων λόγω θρησκευτικών πεποιθήσεων (π.χ. την πληρωμή φόρων, επειδή αυτοί προορίζονται για εξοπλιστικά προγράμματα και η θρησκεία των φορολογουμένων δεν το επιτρέπει). Είναι άξιο παρατηρήσεως και το γεγονός ότι η «Πρόταση για ένα Καινοτόμο Σύνταγμα» προτείνει, πλην άλλων, την εξάλειψη στην αναθεωρητική διαδικασία της καθαρά κοσμικού

χαρακτήρα παραγράφου 4 του άρθρου 13 του Ελληνικού Συντάγματος.

Τρίτον, η αόριστη ρήτρα του θρησκευτικά ουδέτερου Κράτους πρέπει να διευκρινισθεί που παραπέμπει: στην δυσμενή ουδετερότητα (θρησκευτικά αδιάφορο κράτος) του γαλλικού μοντέλου, σε ήπια ουδετερότητα (μη παρεμβατικό κράτος το οποίο ενισχύει τα θρησκευτικά και αναγνωρίζει ιδιαίτερο καθεστώς για την διευκόλυνση της αποστολής τους) του γερμανικού μοντέλου ή του αμερικανικού μοντέλου (κράτος που δεν παρεμβαίνει στις θρησκευτικές Κοινότητες, δεν απαγορεύεται η θρησκευτική εθιμοτυπία π.χ. θρησκευτικός όρκος του Προέδρου των Ηνωμένων Πολιτειών της Αμερικής); Πρέπει να διευκρινιστεί το σαφές περιεχόμενο της ουδετερότητας που εννοείται.

Η τυχόν κατάργηση του άρθρου 3, μέσω της αναθεωρητικής διαδικασίας, θα δημιουργήσει εμπλοκές και προβλήματα στις τριμερείς σχέσεις του Ελληνικού Κράτους με το Οικουμενικό Πατριαρχείο και την Εκκλησία της Ελλάδος. Θα πρέπει να παραμείνει και να συμπεριλάβει στο πεδίο προστασίας του από τον κοινό νομοθέτη ασφαλιστικές δικλείδες ασφαλούς και θετικής συνταγματικής προστασίας της αυτονομίας και της αυτοδιοικήσεως της Ορθόδοξου Εκκλησίας στην Ελλάδα, ως υποκειμένου θρησκευτικής ελευθερίας και μάλιστα του πολυπληθεστέρου.

Βεβαίως, η θέση βάσεων για την άσκηση μιας συγχρόνου και μακρόπνοης θρησκευτικής πολιτικής εκ μέρους της Ελληνικής Πολιτείας, για όλα τα θρησκευτικά και όχι μόνο για την Ορθόδοξη Εκκλησία, καθώς και η πλήρης κατοχύρωση αυτοδιοίκησης για την Εκκλησία της Ελλάδος, είναι δύο καίρια ζητήματα, που δεν σχετίζονται ούτε εξαρτάται η θετική έκβαση της πορείας τους από την αναθεώρηση του Συντάγματος, αλλά με την σωστή οριοθετημένη πρωτοβουλία του κοινού νομοθέτη (άρθρα 72 παρ. 1 και 43).

13. Η σχέση των άρθρων 3 και 13 του Συντάγματος.

Η θρησκευτική ελευθερία είναι η κύρια συνταγματική βάση για την ρύθμιση των σχέσεων Κράτους και Εκκλησίας. Το άρθρο 3 συνιστά μία θεσμική εγγύηση που περιβάλλει την Ορθόδοξη Εκκλησία ως ένα από τα υποκείμενα της θρησκευτικής ελευθερίας και όχι κάμψη της θρησκευτικής ελευθερίας ή ρήτρα εξαίρεσης από αυτήν. Με άλλα λόγια το άρθρο 3 δεν μπορεί σε καμμία περίπτωση να εκληφθεί και να χρησιμοποιηθεί ως επιχείρημα υπέρ του περιορισμού της

θρησκευτικής ελευθερίας των ετεροδόξων ή αλλοθρήσκων ή άθεων ή αθρήσκων ή αγνωστικιστών κ.λπ.

Αντίθετα, η συστηματική ερμηνεία του συνόλου των σχετικών συνταγματικών διατάξεων, σε αντιπαράβολή με τα προγενέστερα ελληνικά συντάγματα, αναδεικνύει ως βασική επιλογή του ισχύοντος Συντάγματος την πλήρη προστασία της θρησκευτικής ελευθερίας. Αυτή, όμως, η επιλογή στο επίπεδο του Συντάγματος δεν αληθεύει πάντοτε στην πράξη, λόγω διαφόρων αδρανειών που εντοπίζονται είτε στην διοικητική πρακτική είτε στην νομολογία ακόμη και των ανωτάτων δικαστηρίων.

Όλα αυτά, όμως, τα υπαρκτά προβλήματα μπορούν να αντιμετωπιστούν – και σε μεγάλο βαθμό αντιμετωπίζονται – με διάφορες νομοθετικές ή διοικητικές πρωτοβουλίες, χωρίς να απαιτείται αναθεώρηση του Συντάγματος. Απαιτείται, αντιθέτως, εφαρμογή των υφισταμένων συνταγματικών διατάξεων και ιδίως του άρθρου 13.

Είναι, συνεπώς, άλλο θέμα η ολοκλήρωση στην πράξη και ο πλήρης σεβασμός της θρησκευτικής ελευθερίας και άλλο πράγμα η σχέση Κράτους και Εκκλησίας, συνταγματικό θεμέλιο της οποίας είναι ακριβώς η θρησκευτική ελευθερία. Στο μέτρο, επομένως, που το Σύνταγμα ως ύπατη πολιτειακή πράξη εγγυάται και προστατεύει την θρησκευτική ελευθερία και στο μέτρο που η θρησκευτική ελευθερία είναι το βασικό συνταγματικό πλαίσιο των σχέσεων Κράτους και Εκκλησίας, ο «χωρισμός» Κράτους και Εκκλησίας υπό την έννοια της αδιαφορίας του Συντάγματος για την ρύθμιση των σχετικών ζητημάτων είναι αδύνατος. Το Σύνταγμα προστατεύει και πρέπει να προστατεύει την θρησκευτική ελευθερία.

Φορέας της θρησκευτικής ελευθερίας είναι ο καθένας. Προφανώς αυτό έχει ιδιαίτερη σημασία για τους αθέους, τους αγνωστικιστές, τους αλλοθρήσκους ή τους ετεροδόξους. Έχει, όμως, ιδιαίτερη σημασία – εξ επόψεως πλεινοψηφίας τουλάχιστον – και για τους ορθοδόξους χριστιανούς και για την Εκκλησία τους, δηλ. την Ορθόδοξη Εκκλησία της Ελλάδος, σε σχέση με το Κράτος.

Η εφαρμογή των υφισταμένων συνταγματικών διατάξεων του άρθρου 13 του Συντάγματος περί θρησκευτικής ελευθερίας δεν απαιτεί αναθεώρηση του Συντάγματος ως προς τις σχέσεις Ορθοδόξου Εκκλησίας και Πολιτείας.

1. Βασική επιλογή του ισχύοντος Συντάγματος **αποτελεί το άρθρο 13** για την πλήρη προστασία της θρησκευτικής ελευθερίας, το οποίο έχει ως εξής:

2. «Η ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης είναι απαραβίαστη. Η απόλαυση των ατομικών και πολιτικών δικαιωμάτων δεν εξαρτάται από τις θρησκευτικές πεποιθήσεις καθενός.
3. Κάθε γνωστή θρησκεία είναι ελεύθερη και τα σχετικά με τη λατρεία της τελούνται ανεμπόδιστα υπό την προστασία των νόμων. Η άσκηση της λατρείας δεν επιτρέπεται να προσβάλλει τη δημόσια τάξη ή τα χρηστά ήθη. Ο προσηλυτισμός απαγορεύεται.
4. Οι λειτουργοί όλων των γνωστών θρησκειών υπόκεινται στην ίδια εποπτεία της Πολιτείας και στις ίδιες υποχρεώσεις απέναντί της, όπως και οι λειτουργοί της επικρατούσας θρησκείας.
5. Κανένας δεν μπορεί, εξαιτίας των θρησκευτικών του πεποιθήσεων, να απαλλαγεί από την εκπλήρωση των υποχρεώσεων προς το Κράτος ή να αρνηθεί να συμμορφωθεί προς τους νόμους.

Κανένας όρκος δεν επιβάλλεται χωρίς νόμο, που ορίζει και τον τύπο του.»

Προβλήματα εφαρμογής στην πράξη μπορούν να αντιμετωπιστούν με νομοθετικές ή διοικητικές πρωτοβουλίες χωρίς να απαιτείται αναθεώρηση του Συντάγματος. Απαιτείται απλώς εφαρμογή των υφισταμένων συνταγματικών διατάξεων και ιδίως του άρθρου 13.

Πρόσφατος νόμος, ο οποίος ρυθμίζει τέτοια ζητήματα, είναι ο Ν. 4301/2014 «Οργάνωση της νομικής μορφής των θρησκευτικών κοινοτήτων και των ενώσεών τους στην Ελλάδα και άλλες διατάξεις αρμοδιότητας Γενικής Γραμματείας Θρησκευμάτων και λοιπές διατάξεις» (Φ.Ε.Κ. τ. Α αριθ. φύλλου 223/7.10.2014), με τον οποίο παρέχεται η Νομική Προσωπικότητα Θρησκευτικού Προσώπου σε όλες τις γνωστές εν Ελλάδι Θρησκευτικές Κοινότητες, ρυθμίζονται ζητήματα ιδρύσεως ευκτηρίων οικων και ησυχαστηρίων. Είναι προφανές από την σύντομη αυτή επισκόπηση ότι ζητήματα εφαρμογής θρησκευτικής ελευθερίας σε επίπεδο κοινής νομοθεσίας (π.χ. πολιτική κηδεία, καύση νεκρών, ονοματοδοσία κ.α.) μπορούν να ρυθμισθούν με νόμο. Δεν δύναται, όμως, ο νόμος να υποχρεώνει την Εκκλησία σε περιπτώσεις, κατά τις οποίες τα δόγματα και οι παραδόσεις της δεν επιτρέπουν, να τελεί θρησκευτικές ακολουθίες και ιεροπραξίες.

Είναι, όμως, εξ ίσου προφανές ότι είναι άλλο ζήτημα η αναγκαία ολοκλήρωση της θρησκευτικής ελευθερίας από τον κοινό νομοθέτη σε όλα τα επίπεδα και άλλο πράγμα η σχέση Κράτους και Εκκλησίας ως σχέση συνταγματικώς ρυθμισμένη με βασικό πλαίσιο την θρησκευτική ελευθερία, υποκείμενο της

οποίας είναι η Ορθόδοξη Εκκλησία. Δεν απαιτείται αναθεώρηση του υφισταμένου συνταγματικού πλαισίου των σχέσεων Εκκλησίας – Κράτους, δηλαδή, για την κατοχύρωση δικαιωμάτων θρησκευτικής ελευθερίας πολιτών από τον κοινό νομοθέτη, που δεν ανήκουν στην Ορθόδοξη Εκκλησία.

14. Προτεινόμενες αλλαγές στην συζήτηση περί αναθεωρήσεως του Συντάγματος, βάσει της αρχής της θρησκευτικής ουδετερότητας.

α) Το προοίμιο του Συντάγματος

Ας ξεκινήσουμε από τον σχολιασμό της άποψης ότι είναι ανεπίτρεπτο για την σημερινή εποχή και ασυμβίβαστο με την θρησκευτική ελευθερία να προτάσσεται του Συντάγματος η επίκληση «εις το όνομα της Αγίας και Ομοουσίου και Αδιαιρέτου Τριάδος», γιατί αυτή προσδίδει θεοκρατικό η πάντως ορθόδοξο χαρακτήρα στο ίδιο το θεμέλιο της συνταγματικής τάξης. Το προοίμιο, όμως, αυτό δεν είναι άλλο από το προοίμιο της Διακήρυξης της Ανεξαρτησίας, που προτάσσεται του Συντάγματος της Επιδαύρου ως καταστατικής και γενέθλιας πράξης του νέου ελληνικού κράτους· για την ακρίβεια, ως καταστατικής πράξης της «πολιτικής ύπαρξης και ανεξαρτησίας» του ελληνικού έθνους, που κηρύχθηκε διά των νομίμων παραστατών του «εις εθνικήν συνηγμένων συνέλευσιν ενώπιον Θεού και ανθρώπων εν Επιδαύρω».

Η διατήρηση συνεπώς του προοιμίου είναι πράξη ιστορικής μνήμης και σεβασμού της ιστορικής συνέχειας του ελληνικού κράτους και όχι πράξη θρησκευτικού χρωματισμού, που προσβάλλει το θρησκευτικό φρόνημα ή τις φιλοσοφικές πεποιθήσεις των μη χριστιανών η των μη ορθοδόξων. Κατά τον τρόπο αυτό πρέπει να αντιμετωπίζεται το προοίμιο, που δεν έχει κανονιστικό περιεχόμενο και παρέμεινε διατυπωμένο στην καθαρεύουσα και μετά την συνολική μεταφορά του Συντάγματος στη δημοτική με το Β Ψήφισμα της ΣΤ Αναθεωρητικής Βουλής.

Και υπό την εκδοχή πάντως ότι τίποτε στο συνταγματικό κείμενο δεν στερείται κάποιας κανονιστικής σημασίας, η σημασία αυτή προκύπτει από την ερμηνεία του προοιμίου σε σχέση με την ιστορική εξέλιξη και την διαμόρφωση του κανονιστικού περιεχομένου των συνταγματικών διατάξεων και εν προκειμένω του άρθρου 13 που διασφαλίζει την θρησκευτική ελευθερία.

Κατά την ίδια λογική το Σύνταγμα της Ιρλανδίας του 1937/1987 επικαλείται την Αγία Τριάδα, το Σύνταγμα της Ελβετίας του 1874 το όνομα του παντοδύναμου θεού, η Διακήρυξη της Ανεξαρτησίας των ΗΠΑ του 1776 επικαλείται την «μαρτυρία του ανωτάτου κριτή του σύμπαντος» και δηλώνει εμπιστοσύνη στην «προστασία της θείας πρόνοιας» χωρίς αυτό να θίγει την απόλυτη θρησκευτική ουδετερότητα του κράτους. Το δε προοίμιο του Θεμελιώδους Νόμου της Βόννης του 1949 επικαλείται επίσης την «συνείδηση της ευθύνης ενώπιον του Θεού και των ανθρώπων». Οι επικλήσεις αυτές μπορεί να μην υποδηλώνουν όλες χριστιανική η – πολύ περισσότερο – ορθόδοξη πίστη, αλλά πάντως είναι θρησκευτικού χαρακτήρα.

Έχει διατυπωθεί, επίσης, η άποψη πως η επίκληση της Αγίας Τριάδος είναι παρωχημένη, γιατί συνιστά επανάληψη της προμετωπίδας των συνθηκών που συνήπτοντο μεταξύ των χριστιανών μοναρχών την περίοδο της απόλυτης μοναρχίας. Τόσο, όμως, η άποψη αυτή, όσο και εκείνη που βλέπει στην επίκληση της Αγίας Τριάδος ένα πανηγυρικό στοιχείο ορθόδοξου θρησκευτικού χρωματισμού του κράτους θα έπρεπε να συνεκτιμήσουν μία σειρά από δεδομένα: **πρώτον**, το λεγόμενο «προοίμιο» ισχύοντος ελληνικού Συντάγματος δεν είναι κατά κυριολεξία προοίμιο, αλλά επίκληση του θείου (invocatio dei). **Δεύτερον**, η επίκληση αυτή δεν έχει ορθόδοξο, αλλά γενικότερο χριστιανικό περιεχόμενο, καθώς το Τριαδικό Δόγμα δεν είναι ορθόδοξο, αλλά ευρύτερης αποδοχής χριστιανικό δόγμα, όπως δείχνει π.χ. και η ύπαρξη της ίδιας επίκλησης στο ιρλανδικό Σύνταγμα. **Τρίτον**, η Διακήρυξη της Ανεξαρτησία που έγινε στη Επιδαυρο, όπως και ολόκληρο το «κεκτημένο» της ελληνικής συνταγματικής ιστορίας θα μπορούσε κάλλιστα να αναφέρεται στο προοίμιο ενός συγχρόνου Συντάγματος που έχει συνείδηση της ιστορικής προέλευσης. Στο πλαίσιο αυτό, φυσικά, θα γινόταν αναφορά και στις επικλήσεις των διακηρύξεων και των συνταγμάτων που συγκροτούν αυτό το ιστορικό συνταγματικό κεκτημένο.

β) Επίσημες κρατικές τελετές με θρησκευτικό μέρος

Το πολιτικό αίτημα του συνταγματικού χωρισμού η καλύτερα της διάκρισης των σχέσεων Κράτους και (Ορθόδοξης) Εκκλησίας με την κατάργηση του άρθρου 3 και του προοιμίου του Συντάγματος αποβλέπει μάλλον στον περιορισμό της «θρησκείας» στον χώρο της «ιδιωτικότητας». Αυτοί που υποστηρίζουν την άποψη αυτή, για την θρησκευτική

ουδετερότητα του Κράτους, ώστε να παύσει η ανάμειξη του Κράτους με την ορθόδοξη χριστιανική εθιμοτυπία (παρουσία πολιτικών σε θρησκευτικές τελετές, στατιωτικά αγήματα σε λιτανείες, επίσημες δοξολογίες, ορκωμοσίες πολιτικής ηγεσίας κ.λπ.) αγνοούν ορισμένες βασικές προϋποθέσεις. Ταυτίζουν τις σχέσεις Κράτους και Ορθόδοξης Εκκλησίας με τον χωρισμό της κοινωνίας και Ορθόδοξης Εκκλησίας. Εκκλησία δεν είναι μόνο ο κλήρος αλλά κλήρος και λαός. Το μέτρο της θρησκευτικότητας της ελληνικής κοινωνίας, του Ελληνικού δηλαδή Λαού, δεν αποτελεί νομικό ζήτημα και μάλιστα ρυθμιστέο με κανόνες δικαίου αυξημένης τυπικής ισχύος. Τα έθιμα ως εκ της μή νομοθετικής προέλευσής τους, ούτε επιβλήθηκαν με νόμο, ώστε να μπορούν να καταργηθούν διά νόμου, ούτε η διατήρησή τους έχει σχέση με την νομοθεσία, αλλά με το πραγματικό γεγονός της επιρροής της ορθόδοξης εκκλησιαστικής μαρτυρίας στο κοινωνικό γίγνεσθαι της Ελλάδος. Επομένως, η ενοχλητική ή μη παρουσία τους ή η παρουσία πολιτικών σε θρησκευτικές τελετές δεν αποτελούν αντικείμενο νομικής ρύθμισης, αλλά έχουν σχέση με την ζωντανή σχέση ελληνικής κοινωνίας και ορθόδοξης θρησκευτικής μαρτυρίας και όχι τη θεσμική σχέση του Κράτους και Ορθόδοξης Εκκλησίας.

Η παρουσία εκπροσώπων του Κράτους κατά τις θρησκευτικές τελετές προφανώς δεν απορρέει από κάποιο νομοθετικό πλαίσιο ούτε από το άρθρο 3 του Συντάγματος. Η οργάνωση των θρησκευτικών αυτών τελετών είναι βεβαίως μία απόδοση τιμής στην Ορθόδοξη Εκκλησία και στον ιστορικό ρόλο που διαδραμάτισε στην χώρα μας. Η συμμετοχή, όμως, στο θρησκευτικό αυτό μέρος, δεν μπορεί να θεωρηθεί υποχρεωτική για όποιον έχει συνειδησιακό πρόβλημα. Μπορεί να συμμετάσχει σε ένα σαφές πολιτικό μέρος του όλου εορτασμού. Το ζήτημα βεβαίως, εξακολουθεί να υφίσταται όταν το «πολιτικό μέρος» του όλου εορτασμού δεν είναι επαρκές για να διασφαλίσει, υπό συνθήκες ίσου σεβασμού προς όλους, την συμμετοχή όλων των Ελλήνων πολιτών, υπό μόνη την ιδιότητά τους αυτή. Αυτό πρέπει να ρυθμιστεί σε κάθε ειδικότερη περίπτωση.

γ) Χριστιανικά σύμβολα σε δημόσιους χώρους

Η παρουσία χριστιανικών συμβόλων σε δημόσιους χώρους πρέπει να τονιστεί ότι συγκροτεί ένα απόθεμα ιστορικής μνήμης και πολιτειακού συμβολισμού, το οποίο δεν συνιστά σε καμμία περίπτωση ούτε δήλωση θρησκευτικού χρωματισμού του κράτους ούτε προσβολή της θρησκευτικής ελευθερίας των

μη χριστιανών Ελλήνων πολιτών. Από το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, για τα θρησκευτικά σύμβολα στους δημόσιους χώρους, έχει τονισθεί η διάσταση του παραδεκτού πολιτισμικού συμβολισμού τους. Κατά την νομολογία του Ανωτάτου αυτού Δικαστηρίου αποτελούν, δηλαδή, και στοιχείο πολιτιστικής ταυτότητας μίας κοινωνίας και η διατήρησή τους εμπίπτει στο επιτρεπτό περιθώριο εκτίμησης κάθε κράτους, εφ' όσον δεν συνδυάζεται με πρακτικές παραβίασης των δικαιωμάτων που κατοχυρώνει η Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου.

δ) Η νομική προσωπικότητα της Εκκλησίας

Η Εκκλησία της Ελλάδος και τα Νομικά Πρόσωπα αυτής, διά τους γνωστούς ιστορικούς λόγους αναγνώρισεως, κατά τις νομικές τους σχέσεις «λογίζονται» κατά το άρθρο 1 του νόμου 590/1977 ΚΧ της Εκκλησίας της Ελλάδος Νομικά Πρόσωπα Δημοσίου Δικαίου. Εκτός, όμως, από τα Νομικά Πρόσωπα αυτά, την ίδια νομική προσωπικότητα με την Εκκλησία της Ελλάδος και τους φορείς της, δηλαδή ΝΠΔΔ, πάλι για ιστορικούς λόγους, έχουν το Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο της Ελλάδος και οι Ισραηλιτικές Κοινότητες Ν.2456/1920 (ΦΕΚ Α 173), ΑΝ 2544/1940 (ΦΕΚ Α 287), ΑΝ 846/1946 (ΦΕΚ Α 144), ΝΔ 301/1869 (ΦΕΚ 195) ΠΔ 182/1978 (ΦΕΚ Α 40) και οι τρεις μουσουλμανικές Μουφτείες Ν. 2345/3.7.1920, οι οποίες είναι δημόσιες υπηρεσίες με την διάταξη του άρθρου 7 του Ν. 1920/4.2.1991. Η Εκκλησία της Ελλάδος, λοιπόν, και οι φορείς της είναι ΝΠΔΔ, όχι επειδή το άρθρο 3 του Συντάγματος προβλέπει ότι η Εκκλησία αυτή είναι ο φορέας της επικρατούσας θρησκείας στην Ελλάδα, αλλά επειδή ο καθορισμός της νομικής μορφής των Νομικών Προσώπων της Εκκλησίας της Ελλάδος ως Δημοσίου Δικαίου ή Ιδιωτικού Δικαίου αντίστοιχα, ανήκει στην αρμοδιότητα του κοινού και όχι του συνταγματικού νομοθέτη. Το νομικό δεδομένο είναι ότι οι φορείς της Εκκλησίας της Ελλάδος είναι ΝΠΔΔ, επειδή το αναφέρει ο Ν. 590/1977 «Περί του Καταστατικού Χάρτου τη Εκκλησίας της Ελλάδος» (Σεβ. Μητροπολίτου Σύρου κ. Δωροθέου «Αμφιετηρίς Τεσσαρακονταετίας, Κ.Χ. (Ν. 590/1997). Λόγος εκφωνηθείς την 9ην Οκτωβρίου 2017, εις την Μεγάλην Αίθουσα της Ιεραρχίας, ενώπιον της ΔΙΣ) και όχι το Σύνταγμα. Μάλιστα οι εκκλησιαστικοί φορείς κηρύχθηκαν ΝΠΔΔ ήδη από το 1969, πριν δηλαδή από την θέση σε ισχύ του Συντάγματος του 1975, με ΝΔ 126/1969, το οποίο βασίστηκε σε σχέδιο της κυβερνήσεως Γεωργίου Παπανδρέου.

- ! Ο χαρακτηρισμός της αποστολής της Εκκλησίας, όμως, ως «δημοσίου σκοπού», με την έννοια ότι το θρησκευτικό της έργο αντιμετωπίζεται ως αποστολή δημοσίου ενδιαφέροντος από τα δικαστήρια και την νομική θεωρία, δεν σημαίνει ότι ασκεί μία (κατά το Σύνταγμα) «κρατική αρμοδιότητα», η οποία εντάσσεται στον πυρήνα του κράτους. Τα νομικά πρόσωπα της Εκκλησίας της Ελλάδος δεν υπάγονται στην Δημόσια Διοίκηση, ούτε στον «δημόσιο τομέα», όπως αυτός ορίζεται στα διάφορα νομοθετήματα, ούτε στην «Γενική Κυβέρνηση» (άρθρο 14 παρ. 1 ν. 4270/2014 , ΦΕΚ Α 143). Αντίθετα συγκεντρώνουν τις κατωτέρω ιδιότητες, που τα αποκλείουν από την ένταξη τους στον στενό ή ευρύτερο Δημόσιο Τομέα:
- ! Δεν είναι φορείς της κατά τόπον (κρατικής) αυτοδιοικήσεως (όπως είναι οι Δήμοι και οι Περιφέρειες) ούτε της καθ' ύλην αυτοδιοίκησης του κράτους (όπως τα άλλα ΝΠΔΔ με κρατική αποστολή). Δεν ασκούν συνεπώς μία κρατική αρμοδιότητα κατά παραχώρηση της Πολιτείας, αλλά την θρησκευτική τους ελευθερία.
- ! Είναι αυτοχρηματοδοτούμενα νομικά πρόσωπα, χωρίς να λαμβάνουν τακτικές επιχορηγήσεις από τον κρατικό προϋπολογισμό. Σημειώνεται, επίσης, ότι οι μισθοί των κληρικών που είναι εφημέριοι σε Ενορίες, των ιεροκηρύκων και ορισμένων (λαϊκών) υπαλλήλων καταβάλλονται απευθείας σε αυτούς από την Ενιαία Αρχή Πληρωμών του Υπουργείου Οικονομικών. Κατ' επέκταση, το δημόσιο χρήμα για την μισθοδοσία και ασφάλιση του Ορθοδόξου Κλήρου δεν περνά από τα ταμεία της Εκκλησίας.

Είναι αυτοδιοικούμενα νομικά πρόσωπα έναντι του κράτους: τα όργανα διοίκησής τους δεν διορίζονται από το κράτος. Είναι αιρετά και ισόβια όργανα ή διορίζονται από αιρετά όργανα.

Τα ΝΠΔΔ της Εκκλησίας και των φορέων της είναι υπό την εποπτεία και δημοσιονομικό έλεγχο των ελεγκτικών οργάνων του κράτους, σύμφωνα με τις διατάξεις του ΚΧ της Εκκλησίας της Ελλάδος (αρθρ. 45 παρ. 4). Οποιαδήποτε υποβίβαση των νομικών προσώπων της Εκκλησίας της Ελλάδος και των φορέων της δεν θα πρέπει αυτομάτως να επιφέρει και την υποβίβαση των λοιπών νομικών προσώπων, δηλαδή του Κεντρικού Ισραηλητικού Συμβουλίου και των Μουφτειών, για λόγους ισότητας; Η οποιαδήποτε, όμως, ρύθμιση από τον κοινό νομοθέτη στο θέμα αυτό είναι προφανές ότι πρέπει να γίνει στο πλαίσιο της θρησκευτικής

ελευθερίας και της θρησκευτικής ισότητας. (άρθρ. 13 παρ. 1 και 4 παρ. 1 του Συντάγματος). Η ρύθμιση που θα γίνει, συνεπώς, για την Εκκλησία της Ελλάδος πρέπει να εναρμονίζεται με τις λύσεις που θα επιλεγούν από τον κοινό νομοθέτη και ως προς άλλες οργανωτικές εκφάνσεις της ορθόδοξης εκκλησίας (Εκκλησία Κρήτης, Μητροπόλεις Δωδεκανήσου κ.λπ.)

ε) Ἡ μισθοδοσία του Κλήρου και η εκκλησιαστική Εκπαίδευση.

Υπάρχει, όμως, και κάτι άλλο εξίσου σημαντικό: στην ελληνική έννομη τάξη προστατεύεται η θρησκευτική ελευθερία και όχι απλώς και μόνον η ανεξιθρησκεία, δηλαδή η ανοχή του κράτους έναντι όλων των εκδηλώσεων, αρνητικών ή θετικών, του θρησκευτικού γίνεσθαι. Διασφάλιση της θρησκευτικής ελευθερίας σημαίνει, όμως, ότι το Κράτος δεν «ανέχεται» απλώς, αλλά ότι υποχρεούται και να προστατεύει με θετικό τρόπο την θρησκευτική συνείδηση και την λατρεία για κάθε «γνωστή» θρησκεία. Αυτό σε συνδυασμό με την παράγραφο 3 του άρθρου 13, σύμφωνα με το οποίο «οι λειτουργοί όλων των γνωστών θρησκειών υπόκεινται στην ίδια εποπτεία της πολιτείας και στις ίδιες υποχρεώσεις απέναντί της, όπως και οι λειτουργοί της επικρατούσης θρησκείας», δίνει απάντηση και στο ζήτημα της κρατικής μισθοδοσίας των λειτουργών της Ορθοδόξου Εκκλησίας.

Πρώτα απ' όλα το Δημόσιο δεν μισθοδοτεί μόνο τους ορθοδόξους κληρικούς (και ορισμένους από τους εκκλησιαστικούς υπαλλήλους των Ιερών Μητροπόλεων), αλλά και τους Μουφτήδες και τους Ιεροδιδασκάλους της Δυτ. Θράκης – και ορθώς.

Δεύτερον, η μισθοδοσία του Κλήρου και η υποστήριξη της εκκλησιαστικής εκπαίδευσης από το Κράτος δεν είναι ζήτημα θεσμικών σχέσεων Κράτους και Εκκλησίας, αλλά αφορά τις περιουσιακές έννομες σχέσεις τους. Δεν αφορά ούτε την ιδιότητα της Εκκλησίας της Ελλάδος ως φορέα της επικρατούσας θρησκείας, ούτε την νομική της μορφή ως νομικού προσώπου δημοσίου δικαίου. Εν ολίγοις, η μισθοδοσία του Κλήρου δεν έχει σχέση αιτιώδη με την ύπαρξη και το περιεχόμενο του άρθρου 3 του Συντάγματος. Εξάλλου η κρατική συμβολή στην μισθοδοσία του Κλήρου ξεκίνησε διά νόμου το 1945, δηλαδή πολύ πριν η Εκκλησία της Ελλάδος

αναγνωρισθεί *expressis verbis* από τον νομοθέτη ως Ν.Π.Δ.Δ. (το 1969).

Η δικαιοπολιτική θεμελίωση των παραπάνω έμμεσων ενισχύσεων του Κράτους προς την Εκκλησία είναι ότι η μισθοδοσία του Κλήρου και η εκκλησιαστική εκπαίδευση έχουν αναληφθεί από το Δημόσιο ως μία μορφή αφηρημένης (κατ' αποκοπήν) αποζημίωσης προς την Εκκλησία για την εκκλησιαστική (ιδίως μοναστηριακή) περιουσία, που περιήλθε στο Κράτος χωρίς καμμία αποζημίωση της Εκκλησίας.

15. Επίλογος

Το θέμα της αναθεώρησης του συνταγματικού πλαισίου των σχέσεων Εκκλησίας και Πολιτείας έχει τεθεί από την έναρξη της δημόσιας διαβουλεύσεως (2016) για την Αναθεώρηση του Συντάγματος. Στον διάλογο αυτόν που διεξάγεται, έχουν τεθεί από επιτροπές και πολλά δημόσια πολιτικά και εκκλησιαστικά πρόσωπα και φορείς, σχέδια και προτάσεις για την αναθεώρηση των διατάξεων του ισχύοντος Συντάγματος 1975, που αφορούν στις σχέσεις Εκκλησίας και Πολιτείας. Εκτός από ακραίες και μεμονωμένες φωνές που ζητούν διαχωρισμό Εκκλησίας – Πολιτείας, οι περισσότερες προτάσεις συντείνουν είτε στον επαναπροσδιορισμό των σχέσεων, είτε στον εξορθολογισμό τους ή και στον καθορισμό του συστήματος διάκρισης αρμοδιοτήτων.

Στην συνεδρίαση του σεπτού Σώματος της Ιεράς Συνόδου της Ιεραρχίας της Εκκλησίας της Ελλάδος της 4ης Οκτωβρίου 2016 ο Μακαριώτατος Πρόεδρος Αυτής, Αρχιεπίσκοπος Αθηνών και πάσης Ελλάδος κ.κ. Ιερώνυμος ο Β΄, διετύπωσε στην Εισήγησή του μία σειρά μεθοδολογικών αρχών για την οποιαδήποτε συζήτηση επί του θέματος αυτού, ως εξής:

«1. Οποιαδήποτε πρόταση αναθεώρησης του Συντάγματος (άρθρο 110 παρ. 2) απόκειται στην πρωτοβουλία της Βουλής. Επομένως η οποιαδήποτε συζήτηση γύρω από το θέμα αυτό θα γίνει με διακομματική Επιτροπή των Κοινοβουλευτικών Κομμάτων και όχι με εκπροσώπους της Κυβέρνησης.

α) Επειδή μόνη η Βουλή έχει την αναθεωρητική αρμοδιότητα,

β) επειδή τα θέματα σχέσεων Ορθόδοξης Εκκλησίας και Ελληνικού Κράτους έχουν σημασία δομική και ιστορική για την πορεία του ελληνικού Έθνους και δεν μπορούν να επιλυθούν χωρίς συζήτηση με το σύνολο των κοινοβουλευτικών δυνάμεων, που εκπροσωπούν τον Ελληνικό λαό».

«Η Εκκλησία, η οποία οφείλει να ορίζει τις σχέσεις της προς την Πολιτεία με όρους κοινωνίας και όχι με όρους

ιδεολογίας, δεν γνωρίζει τον όρο "χωρισμός" στην πνευματική της αποστολή, αφού δεν μπορεί να τον εφαρμόσει στην κοινωνία, έστω και αν επιβληθή μονομερώς από την Πολιτεία με ιδεολογικούς όρους, γι' αυτό την οριστική απάντηση στο ζήτημα αυτό την δίνει πάντοτε, «θάττον ή βράδιον» ο ίδιος ο ευλαβής ελληνικός λαός. Η Εκκλησία ... δεν πρέπει να ζητήσει ποτέ τον χωρισμό από το λαό της, γιατί αυτό επιδιώκεται. Εκεί αποβλέπει το εγχείρημα. Η Εκκλησία υπήρξε, είναι και θα υπάρχει μάνα αυτού του λαού με ο,τι αυτό σημαίνει. Η Πολιτεία, αν το θελήσει και έχει την συγκατάθεση αυτού του λαού, ας το επιχειρήσει τηρώντας βεβαίως τις υποχρεώσεις που έχει αναλάβει απέναντι της Εκκλησίας ...».

Για να μπορέσει, όμως, κάποιος να ερμηνεύσει και να κατανοήσει ειδικά το σημερινό πλέγμα σχέσεων μεταξύ Εκκλησίας και Κράτους/Πολιτείας στην Ελλάδα, πρέπει πρώτα να ανατρέξει στην σύσταση του Νεοελληνικού Κράτους. Στην καθ' ημάς Ανατολή οι έννοιες Κράτος- Πολιτεία και Εκκλησία – Χριστιανισμός, για πολλούς λόγους, μεταξύ των οποίων και η αρχαία ελληνική φιλοσοφία, κατανοήθηκαν με διαφορετικό τρόπο απ' ο,τι τις κατανόησε ο δυτικός κόσμος. Πρέπει, λοιπόν, να τονίσουμε εδώ ότι το ζήτημα των σχέσεων Εκκλησίας – Κράτους στο νεοελληνικό κράτος είναι το αποτέλεσμα της μετακενώσεως, της μιμήσεως, της εφαρμογής στην πράξη των μοντέλων σχέσεων που είχαν ήδη εφαρμοστεί στην Δυτική Ευρώπη μεταξύ δυτικού χριστιανισμού και του Κράτους.

Το νεοελληνικό κράτος ανήκει στην κατηγορία των λεγομένων σύγχρονων κρατών, τα οποία ακολούθησαν την δυτική αντίληψη περί κρατικής εξουσίας. Η κρατική χειραφέτηση από κάθε μορφής αυθεντία, ιδίως την εκκλησιαστική, έγινε πραγματικότητα, όπως σήμερα την γνωρίζουμε, χάρις στον διαχωρισμό του ανθρωπίνου βίου σε αυτόνομες περιοχές (Καρτέσιος κ.α.) στο δημόσιο και το ιδιωτικό επίπεδο, πεδία ερμητικά κλειστά και ασύμπτωτα μεταξύ τους. Με βάση αυτόν τον διαχωρισμό η Εκκλησία κατετάγη στην ιδιωτική σφαίρα. Η απώθησή της στην ιδιωτική σφαίρα του ανθρωπίνου βίου αποσκοπούσε στην στέρηση της δυνατότητας δημόσιας παρουσίας και επιρροής. Η νομική αποτύπωση αυτής της πραγματικότητας, της απώθησης δηλαδή της Εκκλησίας στην ιδιωτική σφαίρα, εξεδηλώθη από νομικής απόψεως είτε με τον απόλυτο χωρισμό, είτε με πιο ήπιες μορφές χωρισμού, που έλαβαν μορφή συμφωνιών (concordusium).

Πάνω σε αυτά τα ιστορικά πλαίσια δημιουργήθηκαν οι σχέσεις Εκκλησίας - Πολιτείας στα ευρωπαϊκά κράτη. Σε όλες, λοιπόν, τις περιπτώσεις του νέου αυτού νομικού πλαισίου,

κοινή βάση ήταν η αντίληψη ότι το θρησκευτικό αποτελεί ιδιωτική υπόθεση του πολίτη. Όπως διχοτομείται η κοινωνική ζωή σε δημόσια και ιδιωτική, με τον ίδιο τρόπο και η ιδιότητα του χριστιανού αποδεσμεύεται από εκείνη του πολίτη κατά παρόμοιο τρόπο, όπως διαχωρίζεται ο πνευματικός κόσμος από το εγκόσμιο και το αισθητό. Η Εκκλησία καλείται να ασχολείται αποκλειστικώς με τις πνευματικές ανάγκες του πολίτη, η δε Πολιτεία με τις κοσμικές. Η Εκκλησία ασχολείται με τον Θεό, ενώ το Κράτος με την ευημερία και την ευτυχία των πολιτών. Στην προκειμένη περίπτωση δεν είναι νομίζουμε υπερβολικό το σχόλιο του Μπερντιάγεφ: «ο Καίσαρας εκδηλώνει μία ανυπέρβλητη τάση να ζητεί για τον εαυτό του όχι μόνο ό,τι του ανήκει, αλλά και ό,τι ανήκει στον Θεό» (N. Μπερντιάγεφ, Βασίλειο του πνεύματος και Βασίλειο του Καίσαρα, εκδ. Πουρναρά, 2002, σ. 98).

Οι ρίζες αυτού του σύγχρονου διαχωρισμού αντανακλούν κατά βάθος μία μανιχαϊστική ιδεολογική - φιλοσοφική αντίληψη, δυϊστική, οι ρίζες της οποίας πέρα από τους διανοούμενους της Αναγέννησης, πρέπει οπωσδήποτε να αναζητηθούν - μεταξύ άλλων - και στον Ιερό Αυγουστίνο, στους νεοπλατωνικούς και αλλού. Με βάση τα παραπάνω, δεν είναι τυχαίο ότι ο Δυτικός Χριστιανισμός οδηγήθηκε στο παπικό πρωτείο και το αλάθητο, στον υπερτονισμό των θεσμών, των οποίων, όμως, η αυθεντία πηγάζει από αυτόν καθ' εαυτόν τον θεσμό. Ο δυτικός χριστιανισμός με τέτοιες συνθήκες καταλυτικές στην ζωή των ανθρώπων και των κοινωνιών, κυοφόρησε, ακόμη και άθελά του, τον σύγχρονο «διαχωρισμό» Κράτους - Εκκλησίας.

Στα νεώτερα, όμως, χρόνια δεν έχει πλέον σημασία η αυθεντία του παπικού θεσμού. Το άτομο είναι εκείνο που ενδύεται τα σύμβολα της εξουσίας και η αξία του ατόμου αποτελεί πλέον το νέο αλάθητο κριτήριο. Το αποτέλεσμα όλων αυτών είναι στους νεώτερους χρόνους να παγιδευτεί η ίδια η αυθεντία στο νεωτερικό κράτος, το οποίο, όμως, φιλοδοξούσε να υποτάξει.

Ενώ αυτά έλαβαν χώρα στην Δύση, στην Ανατολή χάρη στους Καππαδόκες Πατέρες το τρίπτυχο Θεός - Άνθρωπος - Κόσμος θα προσεγγιστεί προσωποκεντρικά. Η κοινωνία προϋποθέτει ετερότητα και τανάπαλιν. Το ζήτημα μεταξύ Θεού και Κτίσεως εντοπίζεται στην διαφορά κτιστού - ακτίστου και όχι σε μία νεοπλατωνικού τύπου αντιπαράθεση υπερφυσικού - κοσμικού, ψυχής - σώματος κ.α. Αυτή η οντολογία συνέτεινε, ώστε ο ρόλος και η φύση της Εκκλησίας αλλά και η αντίληψη περί Κράτους, να ακολουθήσουν διαφορετική πορεία και να

συμπορευθούν διαλεκτικά, παρά βεβαίως τις εκάστοτε αναπόφευκτες περιστασιακές αποκλίσεις.

Το γεγονός ότι δεν λειτουργούν αντιθετικά δεν είναι άγνωστο στην Πόλη – Κράτος της Αθήνας κατά την περίοδο της ακμής του το 5ον π. Χ. αιώνα, όπως μαρτυρεί ο Θουκυδίδης στον «Περικλέους Επιτάφιον», όπου υπάρχει αρμονική συνύπαρξη «άγραφων» νόμων και νόμων της πολιτείας, δηλαδή το ανθρώπινο και το θεϊκό δίκαιο, «και τούτο συμβαίνει χωρίς βία, χωρίς επιβολή, από εσωτερικό σεβασμό (δια δέος), με την βούληση δηλαδή των ιδίων των πολιτών. Δεν αμφισβητούνται οι παραδοσιακές θρησκευτικές αντιλήψεις, που η κοινωνία ασπάζεται (αισχύνην φέρουσιν)».

Στην κλασσική ελληνική αρχαιότητα ο πολιτικός θεσμός ελευθέρως συμπορεύεται με την παράδοση και την θρησκεία. Αυτή η συμπόρευση των δύο θεσμών φαίνεται στην σημασία που απέδωσε η Ανατολή στην συνοδικότητα, στις Οικουμενικές Συνόδους. Η παρουσία του Αυτοκράτορα σε αυτές καθόλου δεν εμποδίζει τον Όσιο Κορδούης να γράφει σε επιστολή του στον Αυτοκράτορα Κωνσταντίνο: «ούτε τοίνυν ημίν άρχειν επί της γης έξεστιν, ούτε συ του θυμιάν εξουσίαν έχεις, Βασιλεύ». Εδώ η αυτοτέλεια και η αυτοδυναμία των «φορέων» δεν οδήγησαν στην διαίρεση.

Η προβληματική των σχέσεων Εκκλησίας – Κράτους μας θέτει ενώπιον ενός άλλου ζητήματος ιδιαιτέρως λεπτού. Για να έχει κάποιος μία σφαιρική άποψη σχετικά με τις σχέσεις Πολιτείας – Εκκλησίας, δεν αρκεί να έχει μία σωστή εικόνα για την έννοια του Κράτους μόνο, αλλά θα πρέπει να έχει κυρίως ξεκαθαρίσει και την ουσία και την αποστολή της Εκκλησίας, να έχει δηλαδή διευκρινίσει το «είναι» της. Η ορθόδοξη αντίληψη περί Εκκλησίας στηρίζεται στους λόγους του Χριστού, ότι, ενώ ζει και κινείται μέσα στον κόσμο, εν τούτοις δεν είναι «εκ του κόσμου τούτου» (Ιω. ιη 36). Οι ρίζες της, η ταυτότητά της δεν προέρχονται από το παρελθόν, ούτε όμως μπορεί κάποιος να της αναζητήσει σε ένα ενδοκοσμικό μέλλον· αντιθέτως πηγάζουν από την περιοχή που κείται στο επέκεινα της ιστορίας, από μία κατάσταση «μεταϊστορική». Τοιουτοτρόπως, αντιλαμβάνεται κανείς την δυσκολία που προκύπτει από την εσχατολογική διάσταση της Εκκλησίας, όταν αυτό κάποιος κληθεί να το αντιληφθεί επιστημονικά και να το λειτουργήσει εμπειρικά.

Όλα αυτά αναφέρθηκαν, για να υποστηριχθεί η άποψη πολλών ότι οι σχέσεις Εκκλησίας – Κράτους μετά την Επανάσταση είναι δομημένες, όπως αναφέρθηκε στην εισαγωγή της Εισηγήσεως, με το ευρωπαϊκό και γενικώτερα με

το δυτικό θεσμικό μοντέλο του συνταγματικού κράτους, του δημοκρατικού κράτους δικαίου.

Οι σχέσεις Εκκλησίας – Κράτους με τα άρθρα 3 και 13 του Συντάγματος του 1975 με τις αναθεωρήσεις των ετών 1986, 2001, 2008 έχουν νέα μορφή από εκείνη των προϊσχυσάντων συνταγματικών κειμένων. Αν και δεν μπορεί να υποστηριχθεί η άποψη ότι το νέο Σύνταγμα απομακρύνεται από το σύστημα της «νόμω κρατούσης Πολιτείας», με τα νέα δεδομένα, δηλαδή το διαφορετικό περιεχόμενο της έννοιας «επικρατούσα θρησκεία» και την τάση για εξίσωση όλων των γνωστών θρησκειών μέσω του άρθρου 13, οι παραδοσιακά στενοί δεσμοί μεταξύ Κράτους – Εκκλησίας έχουν γίνει πολύ χαλαροί, σε σημείο που οι σχέσεις να ακρωτηριάζονται και να καθίστανται πλέον σχέσεις συναλληλίας, που πλησιάζουν προς το σύστημα της «ομοταξίας». Απόκειται, λοιπόν, στον κοινό νομοθέτη να τους καταστήσει ακόμη χαλαρώτερους, μιας και το ίδιο του παρέχει αυτή την δυνατότητα.

Επομένως, το καθεστώς των διακριτών ρόλων Εκκλησίας – Πολιτείας με το νέο Σύνταγμα της Μεταπολιτεύσεως του 1975 είναι σαφέστατα οριοθετημένο για τα δεδομένα της Ελληνικής κοινωνίας. Η ιστορική εμπειρία των 43 ετών εφαρμογής του κατά την νεώτερη αυτή περίοδο, αποδεικνύει ότι η νομική αυτή κατάσταση δεν έβλαψε ούτε την ελληνική κοινωνία, ούτε τα δικαιώματα των άλλων θρησκευτικών κοινοτήτων.

Ιδιαίτερη μνεία πρέπει να κάνουμε στην πρόταση που υπέβαλε η Εκκλησία της Ελλάδος στην «Επιτροπή διαλόγου Πολιτείας και Εκκλησίας για την μελέτη και επίλυση θεμάτων που απασχολούν την Εκκλησία της Ελλάδος», στα πλαίσια μέτρων προώθησης περί διακριτών ρόλων Εκκλησίας και Πολιτείας: «προτείνεται η εισαγωγή γενικής νομοθετικής ρήτρας σχετικά με την νομική φύση των σχέσεων Κράτους και Ορθόδοξης Εκκλησίας της Ελλάδος, η οποία θα περιέχει και ορισμένους ειδικούς κανόνες καλής νομοθέτησης (πρβλ. ν. 4048/2012, Α 34) με στόχο την εναρμόνιση προς το σύγχρονο περιεχόμενο των αρχών της θρησκευτικής ελευθερίας και της θρησκευτικής ουδετερότητας του κράτους». Η νέα νομοθετική ρύθμιση αποβλέπει στην καθιέρωση κανόνων κατά το στάδιο ανάπτυξης νομοθετικής πρωτοβουλίας από τα αρμόδια πολιτειακά όργανα και αποτελεί τεκμήριο ερμηνείας του νομοθέτη για το νόημα διατάξεων υπερνομοθετικής ισχύος, όπως της Ευρωπαϊκής Σύμβασης Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων (άρθρα 9, 11) και του Συντάγματος (άρθρα 12, 13). Εάν η πρόταση αυτή γίνει δεκτή, θεωρώ ότι ο επαναπροσδιορισμός των σχέσεων Εκκλησίας – Πολιτείας θα τεθεί σε σταθερή βάση και δεν θα απαιτηθεί καμμία αλλαγή στο status quo του

ισχύοντος συνταγματικού πλαισίου, που διέπει τις σχέσεις αυτές.

Οι θέσεις της Ιεράς Συνόδου της Ιεραρχίας για τις σχέσεις Εκκλησίας – Κράτους, εν όψει της ενάρξεως της συζητήσεως για την Αναθεώρηση του Συντάγματος, στο μέρος των συνταγματικών διατάξεων που αφορούν αυτή την σχέση, έχουν ληφθεί στην **Συνεδρία της 4ης μηνός Δεκεμβρίου 2017 και είναι διατυπωμένες στο Ανακοινωθέν της Συνεδριάσεως αυτής της ημέρας**. Το επισυνάπτω στην παρούσα Εισήγησή μου, της οποίας αποτελεί τμήμα.

Κατακλείοντας την Εισήγησή μου ως ελάχιστος εν Χριστώ αδελφό Σας, επιτρέψατέ μου, να υπενθυμίσω στην αγάπη Σας τα κάτωθι: το ήθος που φέρει και ευαγγελίζεται η Εκκλησία, ως τρόπο ζωής για τον άνθρωπο, δύναται να επηρεάσει και έχει επηρεάσει κατά καιρούς «επί το φιλανθρωπότερον» το πνεύμα και την νομοθεσία της Πολιτείας, γεγονός το οποίο ιστορικά έχει επισημανθεί. («Νόμοι δε υπαγορευθέντες υπό φρονήματος πράου, μετατρέπουσι επί το φιλανθρωπότερον ήθη του έθνους και η γλυκνθυμία της Κυβερνήσεως υποδύεται της ψυχής των ιδιωτών». Στεφ. Δυμόντου, «Περί νομοθεσίας των δικαιωτικών νόμων, συνταχθέν εκ των χειρογράφων του κ. Ιερεμίου Βενθάμου, Τόμος Β Έν Αθήναις 1842, σελ. 271). Η Εκκλησία ως Σώμα Χριστού ευαγγελίζεται μία νέα αντίληψη για την κοινωνία όχι στατική, αλλά δυναμική, μεταμορφωτική, εσχατολογική· η Εκκλησία είναι αυτή που χαρίζει ένα νέο τρόπο ζωής, ένα καινό ήθος και επαφίεται στην πολιτεία δια των φορέων της να εμπνευσθεί από αυτό. Σε αυτή την επικοινωνία – συνάντηση είναι πολύ σημαντικό η Εκκλησία να μην ταυτισθεί με τον κόσμο, να μην εκκοσμικευθεί, καθ' ότι δεν είναι εκ του κόσμου τούτου, για να έχει ελπίδα ο κόσμος. Σε αυτό το πλαίσιο θα πρέπει να κατανοηθούν και οι όποιες επιμέρους δευτερεύουσες διοικητικές θέσεις αναπτύσσονται μεταξύ της Εκκλησίας και της Πολιτείας εντός της ιστορίας.

Δελτίο Τύπου

**της δεύτερης συνεδρίας της Ιεράς Συνόδου της Ιεραρχίας
(4/10/2017).**

Συνήλθε σήμερα Τετάρτη, 4 Οκτωβρίου 2017, στη δεύτερη Τακτική Συνεδρία της η Ιερά Σύνοδος της Ιεραρχίας της Εκκλησίας της Ελλάδος, υπό την Προεδρία του Μακαριωτάτου Αρχιεπισκόπου Αθηνών και πάσης Ελλάδος κ. Ιερωνύμου, στην Αίθουσα Συνεδριών της Ιεράς Συνόδου της Ιεραρχίας.

Μετά την προσευχή ανεγνώσθη ο Κατάλογος των συμμετεχόντων Ιεραρχών και διαπιστώθηκε απαρτία. Κατόπιν επικυρώθηκαν τα Πρακτικά της χθεσινής Συνεδρίας.

Η Ιερά Σύνοδος της Ιεραρχίας, εξ αφορμής της Εισηγήσεως του Σεβασμιωτάτου Μητροπολίτου Διδυμοτείχου, Ορεστιάδος και Σουφλίου κ. Δαμασκηνού με θέμα: «Μύθοι και πραγματικότητας επί του θέματος των σχέσεων Εκκλησίας και Πολιτείας, εν όψει της Συνταγματικής αναθεωρήσεως» σημειώνει, ότι ο επανακαθορισμός των σχέσεων Εκκλησίας – Πολιτείας είναι υπόθεση πολύπλοκη, ευαίσθητη και πολυδιάστατη. Συγκεκριμένα η Εκκλησία διασαφηνίζει ότι :

1. Οποιαδήποτε πρόταση αναθεώρησης του Συντάγματος (άρθρο 110 παρ. 2) απόκειται στην πρωτοβουλία της Βουλής. Επομένως η οποιαδήποτε συζήτηση γύρω από το θέμα αυτό θα γίνει με διακομματική Επιτροπή των Κοινοβουλευτικών Κομμάτων και όχι με εκπροσώπους της Κυβέρνησης. Παράλληλα η Εκκλησία, οφείλει να ορίζει τις σχέσεις της προς την Πολιτεία με όρους κοινωνίας και όχι με όρους ιδεολογίας, δεν γνωρίζει τον όρο "χωρισμός" στην πνευματική της αποστολή, αφού δεν μπορεί να τον εφαρμόσει στην κοινωνία, έστω και αν επιβληθή μονομερώς από την Πολιτεία με ιδεολογικούς όρους, γι' αυτό την οριστική απάντηση στο ζήτημα αυτό την δίνει πάντοτε, «θάπτον ή βράδιον» ο ίδιος ο ευλαβής ελληνικός λαός. Η Εκκλησία ... δεν μπορεί να ζητήσει ποτέ τον χωρισμό από το λαό της, γιατί αυτό επιδιώκεται. Η Εκκλησία υπήρξε, είναι και θα υπάρξει μάνα αυτού του λαού με ό,τι αυτό σημαίνει. Η Πολιτεία αν το θελήσει και έχει την συγκατάθεση αυτού του λαού, ας το επιχειρήσει τηρώντας βεβαίως τις υποχρεώσεις που έχει αναλάβει απέναντι της Εκκλησίας .

2. Ουδεμία απαίτηση από την Ευρωπαϊκή Ένωση και το Συμβούλιο της Ευρώπης υφίσταται, ως επιχείρημα, για τον

τρόπο καθορισμού του πλαισίου των σχέσεων. Αντίθετα μάλιστα κάθε Κράτος-Μέλος της Ευρωπαϊκής Ένωσης ή Κράτος Μέρος της Ευρωπαϊκής Συμβάσεως Δικαιωμάτων του Ανθρώπου είναι ελεύθερο με βάση τα ιστορικά και πολιτιστικά δεδομένα του να οριοθετήσει τη σχέση του με τα υποκείμενα θρησκευτικά σώματα ή κοινότητες και συγχρόνως να παράγει εσωτερικό-εθνικό δίκαιο καθόλα αποδεκτό και σεβαστό από το πρωτογενές ενωσιακό δίκαιο και την Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου. Για τον λόγο αυτό θρησκευτικοί φορείς με νομική προσωπικότητα δημοσίου δικαίου, αλλά και κρατική μισθοδοσία ή κρατική ενίσχυση της μισθοδοσίας του Κλήρου ή κρατικές επιχορηγήσεις προς τα θρησκευόμενα ή μάθημα θρησκευτικών με ομολογιακό χαρακτήρα προβλέπονται στην νομοθεσία πολλών ευρωπαϊκών κρατών. Η διαμόρφωση λοιπόν του οποιουδήποτε νέου πλαισίου σχέσεων ως εσωτερική υπόθεση κάθε Κράτους-Μέλους απαιτεί διάλογο με κύριο άξονα την ιδιοπροσωπία κάθε Κράτους-Μέλους, και μάλιστα όπως αυτή περιγράφεται από την ιστορική και πολιτιστική κληρονομιά και πραγματικότητα και δεν προκαθορίζεται από οποιοδήποτε ευρωπαϊκό κεκτημένο.

3. Η Εκκλησία κατά την ρύθμιση των σχέσεών Της βασίζεται κυρίως στο άρθρο 13 του Συντάγματος και είναι υποκείμενο θρησκευτικής ελευθερίας και αυτονομίας έναντι του Κράτους. Η Εκκλησία δεν θεωρεί ότι η νομική προσωπικότητα δημοσίου δικαίου χορηγεί στην Πολιτεία το δικαίωμα να νομοθετεί μονομερώς. Ούτε φυσικά η μισθοδοσία είναι ζήτημα θεσμικών σχέσεων, ούτε χορηγεί στην νομοθετούσα Πολιτεία το δικαίωμα ωμής εισόδου σε εκκλησιαστικά θέματα.

4. Η «αποκρατικοποίηση» της Εκκλησίας ή επί το θεολογικότερον η «απελευθέρωση της Εκκλησίας από το Κράτος», δηλαδή η παροχή πλήρους θρησκευτικής αυτονομίας για τα εσωτερικά Της ζητήματα, δεν έχει απολύτως καμία αιτιώδη σχέση με την οποιαδήποτε αλλαγή της νομικής προσωπικότητας των εκκλησιαστικών φορέων από δημοσίου δικαίου σε ιδιωτικού δικαίου. Επίσης πρέπει να καταστεί σαφές ότι η νομική προσωπικότητα της Εκκλησίας είναι ζήτημα που ρυθμίζει ο νομοθέτης κατά το άρθρο 72 παρ. 1 του Συντάγματος και δεν προκαθορίζεται από το Σύνταγμα. Αντίθετα ο σεβασμός της θρησκευτικής ελευθερίας και της θρησκευτικής αυτονομίας της Εκκλησίας, αλλά και όλων των θρησκευτικών κοινοτήτων προκύπτει ως μονοσήμαντη υποχρέωση για το Κράτος απευθείας από το άρθρο 13 του Συντάγματος και από τα άρθρα 9 και 11 της Ευρωπαϊκής

5. Η Εκκλησία της Ελλάδος διαλέγεται με το Κράτος, όχι με την ιδιότητα της θρησκευτικής γραφειοκρατίας του Δημοσίου, που αρύεται την ύπαρξή της από την κρατική επίνευση, αλλά ως κοινότητα Κλήρου και Λαού. Η Εκκλησία της Ελλάδος έχει θεοϊδρυτη προέλευση, όπως αναγνωρίζει και το άρθρο 1 του Καταστατικού Χάρτου Της, η δε κοσμική Της έκφανση και λειτουργία υπό την μορφή κοσμικού οργανισμού έχει το ποίμνιό Της ως λαϊκή και δημοκρατική βάση της νομιμοποίησώς Της. Είναι φορέας ανθρωπίνων δικαιωμάτων, που συζητεί τα θρησκευτικά του ζητήματα με την κρατική εξουσία, όπως πράττουν και οι συμπολίτες μας άλλων ετεροδόξων και ετεροθρήσκων θρησκευτικών κοινοτήτων.

6. Η Εκκλησία της Ελλάδος δεν μπορεί να δεχθεί οποιαδήποτε συμβολική υποβάθμιση ή θεσμική υποτίμησή Της στο πλαίσιο είτε της αναθεωρήσεως του Συντάγματος είτε τροποποίησεως της τυπικής, κοινής νομοθεσίας. Οι παραπάνω συμβολισμοί εκφράζουν την πάγια και ιστορική σχέση του Ελληνικού Έθνους με την ορθόδοξη θρησκευτική παράδοση, που έχει πολλές προεκτάσεις πολιτισμικές, κοινωνικές, γλωσσικές και ηθικές στην ιδιοσυγκρασία του σημερινού Έλληνα, τις οποίες ακόμη ψηλαφούμε στην καθημερινότητα των κατοίκων αυτής της χώρας .

7. Με δεδομένο ότι η συνταγματική και διαπιστωτική αναγνώριση της ορθόδοξης χριστιανικής πίστης ως «επικρατούσας θρησκείας» διαδραματίζει ρόλο ενός πληθυσμιακού, ιστορικού και πολιτισμικού τεκμηρίου για τον νομοθέτη, τον δικαστή και την κρατική διοίκηση, η Εκκλησία της Ελλάδος οφείλει να αποσαφηνίσει προς την πολιτική εξουσία ότι η αναγνώριση της ιστορικότητας και της ενεργού θρησκευτικής παραδόσεως του ελληνικού Έθνους στο άρθρο 3 του Συντάγματος, σε καμία περίπτωση δεν επηρεάζει αρνητικά την ισότιμη και πλήρη πρόσβαση κάθε πολίτη ή κατοίκου της Ελλάδας στα συνταγματικά δικαιώματα, ακόμα και εάν δεν είναι Έλληνας το γένος η ορθόδοξος χριστιανός κατά το θρήσκευμα.

8. Το ελληνικό Έθνος είχε μετά τον εκχριστιανισμό του έναν ιστορικά σταθερό πυρήνα, που περιλαμβάνει και την ορθόδοξη θρησκεία. Κατά συνέπεια, η αφαίρεση των στοιχείων θρησκευτικής ταυτότητας του Έθνους από το κείμενο του Συντάγματος θα αποτελούσε προσπάθεια εισαγωγής μίας

νέας «εθνολογίας», καθώς αποκόπτει το Έθνος από ένα ουσιώδες περιεχόμενο του πυρήνα της ιστορικότητάς του, της ενεργού παράδοσής του και της παρούσης συλλογικής καθημερινότητάς του. Στο πλαίσιο αυτό δεν νομίζουμε ότι οποιαδήποτε πολιτική δύναμη έχει το δικαίωμα διατύπωσης της δικής της εκδοχής για την ιστορικότητα του Έλληνα μέσα στο Σύνταγμα ή την νομοθεσία, ούτε διαθέτει τη δημοκρατική νομιμοποίηση για να αναθεωρήσει τις ιστορικές παραμέτρους της εθνικής ταυτότητας .

9. Ως προς την σχέση μεταξύ εθνικής – θρησκευτικής «Ταυτότητας» και «Δημοκρατίας». Το ένα δεν αποκλείει, ούτε περιορίζει το άλλο. Η θέση της Εκκλησίας πρέπει να είναι ότι πρόκειται για συμπορευόμενες και μη συγκρουόμενες έννοιες. Συγγέουν διαφορετικά και άσχετα μεγέθη οι αναθεωρητικές προτάσεις να αποσιωπηθούν ή να απαλειφθούν από τον συνταγματικό ή κοινό νομοθέτη αναφορές που δείχνουν αναγνώριση της θρησκευτικής ταυτότητας του ελληνικού Έθνους ως στοιχείο, που επαναλαμβάνει και σε νομικό επίπεδο το Κράτος, ως πολιτικός φορέας του Έθνους.

10. Η Εκκλησία της Ελλάδος οφείλει να προωθή την πλήρη κατοχύρωση της αυτοδιοίκησής Της και με προσθήκη σαφούς διάταξης ή ερμηνευτικής δήλωσης στο άρθρο 13 του Συντάγματος που θα προστατεύει την θρησκευτική ελευθερία, στόχος από τον οποίο απέχει τόσο και η νομοθεσία όσο και η νομολογία. Το άρθρο 3 αυτήν την στιγμή λειτουργεί ανταγωνιστικά προς το άρθρο 13, καθώς παγίως ερμηνεύεται ότι μέχρι σήμερα από τα δικαστήρια βάσει του άρθρου 3 Συντ. η Πολιτεία μπορεί να νομοθετεί και επί εσωτερικών θρησκευτικών ζητημάτων της ορθόδοξης Εκκλησίας και χωρίς την συναίνεση της τελευταίας και επομένως η Εκκλησία δεν έχει πλήρη τα δικαιώματα θρησκευτικής αυτονομίας, που προκύπτουν από το άρθρο 13 για άλλες θρησκευτικές κοινότητες.

11. Η Εκκλησία της Ελλάδος επιθυμεί σχέσεις συνεργασίας με το Κράτος, διατηρώντας το νομικό status Της. Για τον λόγο αυτό μπορεί να περιληφθεί «νομοθετική εξουσιοδότηση» στο Σύνταγμα προς την Εκκλησία της Ελλάδος, ώστε αυτή να εκδίδει, χωρίς την σύμπραξη της Βουλής, τον Καταστατικό Της Χάρτη και τις διοικητικές πράξεις αυτοοργάνωσής Της.

12. Η Εκκλησία της Ελλάδος θα μπορούσε να ζητήσει την προσθήκη μνείας στο Σύνταγμα ότι η μισθοδοσία του κλήρου

και η ενίσχυση της εκκλησιαστικής εκπαίδευσης αποτελεί αναγνώριση των περιουσιακών υποχρεώσεων της Πολιτείας έναντι της Εκκλησίας για την εκκλησιαστική περιουσία, που απέκτησε το Κράτος χωρίς αποζημίωση της Εκκλησίας από την σύσταση του Κράτους και εντεύθεν .

13. Στο πλαίσιο της αναθεωρητικής συζήτησης η Εκκλησία της Ελλάδος, ως κειμένη εντός του κλίματος της Μεγάλης του Χριστού Εκκλησίας, στηρίζει την διατήρηση στο Σύνταγμα του κατοχυρωμένου ιδιαίτερου καθεστώτος του Οικουμενικού Πατριαρχείου, του Αγίου Όρους (άρθρο 105) και των λοιπών εκκλησιαστικών δικαιοδοσιών μέσα στην ελληνική επικράτεια, ήτοι Εκκλησία της Κρήτης, Μητροπόλεις Δωδεκανήσου (άρθρο 3 παρ . 2) .

Το θέμα της αναθεώρησης του πλαισίου των σχέσεων Εκκλησίας και Πολιτείας στον χώρο της ελληνικής επικράτειας είναι περισσότερο ζήτημα αλλαγής της απαρχαιωμένης τυπικής νομοθεσίας από την Βουλή, και λιγότερο ζήτημα αλλαγής του Συντάγματος, και οπωσδήποτε είναι ένα θέμα πολυσύνθετο, πολύπλοκο, ευαίσθητο, πολυδιάστατο και δαιδαλώδες, εάν λάβουμε υπ' όψιν μας ότι η διαμόρφωσή του δεν ήταν μία στιγμιαία κατάσταση αλλά αποτελεί καρπό εξελίξεων και διαμόρφωσης.